

ҶИҶАББАРЛЫ

АСЛАН ВЭ ФАРҲАД

БАКЫ УШАГКӘНЧНӘШР 1957

ЦӨФӨР ЦАББАРЛЫ

АСЛАН ВӨ ФӨРҮД

Азербайжан
Ушаг вө Көнчлөр Әдәбийяты Нәшрийяты
Бақы — 1957

АСЛАН ВӘ ФӘРҲАД

Бөйүк бир шәһәрин ән гаранлыг вә тәнһа күчәләриндән бириндә олан кичик, бирмәртәбәли әвдә ики гардаш, бир бачы яшайырды. Гардашлардан бири он алты яшында Фәрһад, о бириси ийирми алты яшында Аслан иди. Бачылары исә он беш яшында Зүлейха адында бир гыз иди. Бу кичик аиләдә баш верән вә вахтилә мәнә сөйләнилән олдугча мütәәссир бир һадисә мәним гәлбими сыхдығы үчүн, бу һадисәни мөһтәрәм охучуларә сөйләмәклә онлары да өз дәрдимә шәрик этмәк фикриндәйм.

Зәннимчә, хилгәтдән даһа әввәл әдаләтсизлик вә вичдансызлыг яранмышдыр. Зира, истәр тарихә, истәр индики һәята бахылырса, чох аз инсан тапылар ки, әдаләтсизликдән узаг олсун. Аз адам тапылар ки, бир пис иш этдикдә ону вичданы илә мүгайнсә этсин, яхуд фикир эләсин ки, әчәба, бу әмрә ки, мән игдам әдирәм, бу рәвамьдыр... Нәинки инсанлар арасында, һәтта хилгәт вә тәбиәтдә даһа бөйүк ганунсузлуг мүшаһидә олунур. Көрүрсән, бир нәфәр нифрәтәшәян олан залими учалдыб

бүтүн арзуларын фөвгүнә етирди, амма дикәр аһли-вичдан, пак вә мүгәддәс бир шахси хар эдиб аяглар алтына салды, һәр тәрәфдән ону фәлакәт булутлары чулғалады: о гәдәр о бичарәни эзди ки, ахырда ону я интиһара, я гейри бир төвр илә чаньны һәятын эзабларындан гурта-рыб, гара торпаг алтына кирмәйә мәчбур этди.

Ола билсин ки, сиз буна этираз эдәсиниз, мөһтәрәм охучуларым!.. Амма сәһв эдирсиниз. Һәр аддымда миллионларла буна сүбүт тапылыр. Онлардан бири дә юхарыда сөйләнилән аиләдә баш верән һадисә ола биләр.

Фәрһад, Аслан вә Зүлейханын ата-анасы кичик бир кәндән олуб, күзәранын ағырлығындан көчүб шәһәрә кәлмишдиләр. Бунлар да һәр үчү һәммин шәһәрдә доғулу-мушдулар. Илләрлә гүрбәт вилайәтдә зәһмәт вә мәшәг-гәт илә аиләсини доландыран Асланын атасы, Аслан он ылта жышына етдикдә вәфат этди. Бир яндан Аслан нөкәр дуруб, о бири тәрәфдән дә анасы гуллуғчулуғ эдиб, алты жышында олан Фәрһады вә беш жышында олан Зүлей-ханы сахлайырдылар. Алты ай кечмәди ки, бичарә өврәт дә чанындан артыг севдийи кичик балаларына һәмишә-лик әлвида этмәйә мәчбур олду. Бичарә ана өлүмүнә де-йил, эзиз вә һәнүз сәбавәт бадәси илә биһуш олан бала-ларынын тәлеинин нечә олачағыны фикир эдиб ағлайыр-ды. Амма әчәл һеч бир мәзлума рәһм әләйиб аман вер-мәз, бәрәкс, һамысыны дүнядан интизар көчүрмәйә сәй эдәр.

Гышын союг, мәшәггәтли бир кечәси иди. Нә бир ишыг көрүнүр, нә дә бир зиһәт сәси эшидилирди. Ан-чаг Асланкилин эвиндән зоиф бир ишыг кәлирди. Бала-ча дахмачығын күнчүндә бичарә ана узаныб, ахырынчы дәфә олараг дөврәсинә йығылан эзиз балаларынын рән-ки солмуш сифәтләринә бахырды. Онлар исә аналары-нын һалыны көрүб—«Аначан, бәс биз?»—дейиб, сәс-сәсә верәрәк ағлайырдылар. Күләк вәһши вә горхунч вийыл-тыларла гапылары тәрпәдирди. Шахта әвә кириб, хырда ушаглары пайыз ярпағы кими титрәдирди. Фәрһад илә Зүлейха өзләрини аналарынын үстүнә йыхыб ағлайыр-дылар. Аслан бир гәдәр бөйүк олдуғу үчүн онлары овун-дурмаға чалышыр, каһ да үрәйи давам этмәйиб зар-зар ағлайырды. Бу шәһәрдә бир нәфәр әгрәбалары йохду ки, бу фәлакәтәздәләрә тәсәлли верәйди, онлары сакит эдәй-ди. Һава даһа да сәртләшир, күләк даһа да күчләширди,

онсуз да сыныг олан гапыны тамамилә сындырмаға сәй эдир кими чырпынырды. Лампанын зиясы яваш-яваш са-рымтыл бир рәнк алырды. Бу ишыг ушагларын солғун үзүнү даһа да гәмкинләшдирди. Ушаглар үрәкяндьры-чы бир сәслә ағлайыр, «Аначан, өлмә!» дейиб чыгырыр-дылар. Ана биихтияр балаларынын үзүнә бахыб, ағла-маг истәйирдисә дә, тагәти етмирди. Яваш-яваш күчдән дүшүрдү. Ахыр нәфәсдә бичарә ана тамам күчүнү йы-ғыб, голларыны ачды, балаларыны гучаглайыб өпдү вә зоиф бир сәслә деди: «Балаларым, мән өлүрәм. Бир-би-риниздән муғаят олун. Бир элә адам йохдур ки, сизи она тапшырым. Аслан, сән онлардан энә бир аз бөйүксән, бир үмидим сәнә кәлир. Аслан, оғлум, бари сән балала-рыма кичик пасибан ол. Илаһи, үч нәфәр етим баламы сәнә тапшырыб кедирәм... Чан балаларым...»

Ана кәлиликдән бир үрпәк сахлайырды. Аслана тап-шырды ки, ону Зүлейхая версин. Ондан башга һеч бир шәйә күманы кәлмирди. Ана бир дә балаларыны өпүб яшла долу көзләрини юмду...

Үч нәфәр фәлакәтәздә, пасибансыз, дүня үзүндә гал-ды. Союг гыш күнләри... доланачаг йох... таныш йох... бәс бунларын һалына ким яначаг? Энә бичарә Аслан... Ахырынчы үмиди о иди. Һәрчәнд о да ушаг иди, анчаг о бириләрдән бөйүк олдуғу үчүн һәр зәһмәтә о гатлаш-малы иди.

Доғрудан да Аслан гайәт гәюр,¹ чалышган бир ушаг иди. Бүтүн күнү күчәләри кәзди ки, өзүнә бир иш тап-сын; мүмкүн олмады. Сон гәпикләрини дә хәрчләйиб гур-тарды. Нөкәр дурмаг истәди, ушаг олдуғу үчүн һеч кәс она беш манатдан артыг вермәди. Утандығындан да һеч кәсә дәрдини ачыб дейә билмирди. Энә ахшам олду. Эвә гайытды. Пул йох... чөрәк йох... Етимләр мәлул-мәлул Асланын әлинә бахдылар. Аслан онларын үзүнә бахмаға утанырды. Һәрдән гашыны галдырыб, нәзәри ушагларын солғун үзүнә дүшәндә бүтүн әзасы инилдә-йирди: нәһайәт о таб кәтирмәйиб кизли-кизли ағламаға башлады. Бу яшда бир ушағын үстүнә бу гәдәр эзаб дү-шәндә, әлбәт ки, өзүнү итирәр. Ушаглар «Мән ачмы-шам» дейә зарылдайырды. Ушаға һәр мөһнәт үз версә,

¹ гейрәтли

анасына куманы кэлэр: онлар да «ана» дейиб аглайырдылар. Аслан ушагларын башыны дизи үстүнө гоюб овуңдурмаға чалышырды: «Агламайын, Фэрһад, Зүлей-ха... Сабаһ сизин үчүн чохлу-чохлу шей алачағам». Ушаглар бир-ики санийә сакит олур, сонра енә аглайырдылар.

Аяз ғыш кечәси иди. Дахмада чыраг янмырды. Айын солғун ишығы пәнчәрәдән ичәри дүшүб, ушагларын тутгун үзүн даһа да кәдәрләндирди. Ушаглар, агламагдан йорулмуш кими, башларыны Асланын дизи үстә гоюб узандылар. Айын солғун ишығы һәрдән булут илә пәрдаләниб, ушаглары гаранлыға гәрг эдирди. Аслан каһ мәнзун бир һалда гардашларына бахыр, каһ да, онларын һалына чарә арайырмыш кими, мәлул-мәлул этрафыны сүзүрдү. Онун гәмкин көзләриндә сәеий-күдүрәт вә кәдәрән башга һеч бир шей көрүмүрдү.

Бәли, тәбиәт кәрдиши-инсанийәт илә элә бир дүшмән дейил ки, фәлакәт күнүндә онлара бир чарә арасын: бәрәкс, һәмишә онларын фәлакәтиндән истифадә эдиб, онларын даһа да сәрникун олмасына сә'й эдир. Бичарә инсанлар, бир сәйди-мәзлум вә гафил дейилләрми ки, анадан олан күндән тәбиәт сәйядынын чәнкинә дүшүр, бир дә дүняны тәрк этмәклә ондан хилас олурлар?! Тәбиәтин инсанлары дүня кәтирмәкдә мөгсәди, онлара эзаб вермәк дейилми? Инсанын дүшмәни гүввәтлil вә мәрд оларса элә горхулу олмаз, нә гәдәр ки, бу дүшмән һийләкәр ола. Инсан дүня кәлир, тәбиәтин хаин дайәләри әлиндә гәрәзкарана мөгсәдлә нәвазиш олунур, бәсләнилир, бунунла мәхлугу миннатдар эдир ки, сизә һәят вердим. Амма нечә иллик һәятын һәр дәгигәси бир сирри-маеий-эзаб дейилми? Һәлә инсан бир гәдәр мәтанәтли оларса, онун үчүн гурулан торларын бир гәдәриндән өзүнү хилас эдә биләр. Амма вай о шәхсин һалына ки, ачиз ола! Һәр дәгигәдә, һәр гәдәмдә онун гаршысында бир фәлакәт учуруму ачылачаг. Амма тәбиәт әввәлиничләрин дә асудә олмамасына чарә тапмыш... Чәми мәхлугат чәм олуб тәбиәтин торуну бир дәфәлик ғырмаға гәсд этсәләр, енә дә онларын гаршысында бир' аһәнин сәдд, бир вәһши вә мүдһиш дүшмән галыр ки, ону һеч бир гүввәт, һеч бир мәдәнийәт силаһы илә раф этмәйә гадир олмазлар; нечә бөйүк бир гүввәт олурса, онун гаршысында пайыз ярпағы кими титрәр, нә гәдәр инсан хошбәхт

олурса, онун горхусундан асудә олмаз; о да... Өлүмдүр!.. Бир дәгигә өз сәйдинә фүрәт вә азадәлик вермәз: һара кетсә, кәлкә кими ону тәгиб эдәр. Һәр санийәдә, һәр нәфәсдә инсан ону көзләйир. Бу интизар исә өлүмүн өзүндән даһа мүдһиш дейилми?! Инсанларын бу гәдәр ширин сайдығлары вә мәнәбәтлә адыны яд этдикләри һәятта бирчә кәлмә илә «эзаб» ады версәйдиләр, даһа да кәзәл олмаздымы?!

Кичик дахмада үч нәфәр фәлакәтәздә хәяләт ичиндә һуша кедиб бир-биринә сарылмышды. Яваш-яваш сүбһ ачылырды. Аслан тез галхыб, «ушаглар оянмасын»—дей, бир тәк олан көһнә йорғанлары илә эһләрини бәрк өртдү, байыра чыхды. Күчәдә белә тездән һеч кәс йох иди. Аслан хәяләт ичиндә йол ерийир, һара кәдәчәйини өзү дә билмирди.

Будур, узагдан бир гаралты кәлир. Аслан яваш-яваш ора кедир ки, нә олдуғун көрсүн. Бурада бир нәфәр һачы тичарәтдән кәлиб вагондан дүшүмүш, сәһәр эркән фәйтонла кәлиркән фәйтонун чархы йолда сыныб һачы пияда галмышдыр, ики бөйүк чамаданы эһнә көтүрүб кедирди. Аслан утандығындан явашча һачыя бахараг кәмал-әдәблә деди:

— Һачы әми, сәнин үчүн ағырдыр, вер бирини мән апарым, сәнә көмәк эдим.

Доғрудан да һачы элә көзләрилә бир адам ахтарырды ки, чамаданлары она апартырсын. Амма о вахт күчәдә һеч кәс йох иди. Һачы диггәтлә Асланын мәнзун вә сарымтыл үзүнә бахыб, чамаданын бирини она верди. Йолла кәлинчә һачы диггәтлә Аслана бахырды. Асланын ғызармыш көзләриндә олан мәнзунлуг вә зәбунлуг әләмәти һачыны да гәмкин эдирди. Ахырда һачы ондан:

— Оғлум, сән кимин оғлусан? Һаралысан? Нә үчүн белә мәнзунсан?—дейә суал этди.

Аслан утана-утана өз мачәраларыны она сөйләди. Һачынын исә она үрәйи яныб деди:

— Кәл мән сәни нөкәр сахлайым.

Аслан мәнзунийәтлә разы олуб һачыдан хәһиш эләди ки, пулсуз да хидмәт этмәйә һазырдыр. Анчаг белә олсун ки, ики нәфәр етимин доланмасына да һачы әтиһәна этсин.

Һачы һәйәтдә олан кичик дахманы Аслана верди ки, орада о өз гардаш вә бачысыны сакин эләсин. Һачы һә-

мишэ дэ хөрэкдэн артыг галанлары вэ бэ'ээн бу төвр шейлэрлэ онлары сахлайырды. Аслан исэ чани-дилдэн һачыя хидмэт эдирди. Емаклэриндэн алава айда беш манат да Аслана верирди ки, өзү үчүн кизлэтсин. Аслан кеч-күндүз сә'й эдир, чалышырды, һачы исэ буну көрүб онларла даһа да көзэл мүамилэ эдирди. Фэрһад вэ Зүлейха балача Асланын зәһмәти сайәсиндэ доланырды.

Бу вахтдан он ил кечди. Асланын мөвачиби бир гәдәр артмышды, Фэрһады исэ һачы мәктәбэ гоймушду; ики ил галмышды ки, кимназияны гуртарыб института кирсин, охуюб мүһәндис олсун. Аслан исэ эзиз вэ бу гәдәр зәһмәтлэ сахландығы гардашынын дөрд вэ я беш илдән сонра мүһәндис олуб, кәләтәйини хәялына кәтирәндэ шадлығындан ағлайырды вэ һәмишэ дуа эдирди ки, илаһи, һәр бала ки, она кәләчәк, мәнә кәлсин, чүңки о анамын әманәтидир...

Зүлейха бөйүдүкчә көзәлләширди: янагларында олан гызарты, сәһәр вахты күн чыхмамыш шәргдә көй үзүнү бүрүйән зәриф гызартыдан даһа көзәл, даһа хош иди. Һалә гызылкүл яраглары кими тәравәтли вэ ондан даһа гырмызы олан, ганы ахар кәләчәсинә гәдәр зәриф олан додаглары инсаны бадеи-мәһәббәт кими биһуш эдирди.

Һачы Саләһ гызы бөйлә чамал саһиби көрүб оғлу Әскәрә тәклиф этди ки, Зүлейханы алсын. О исэ Зүлейханын сәрви-гамәтинә, булут кими гара сачларына чохдан вурулмушду. Зүлейханын ири, гара көзләри кимин үзүнә күлсәйди ону әфсуналамазды? Амма Әскәрин Асландан чох ачығы кәлирди; о чалышган олдуғуна көрә атасынын ола олан мәһәббәтинә һәсәд эдирди. Һәр төвр илә олурса чалышырды ки, ону әвдән рәдд этсин. Лакин атасы онун сөзүнә бахмырды. Зүлейханын да мәһәббәти гоймурду ки, Аслана бир сөз десин. Аслан нә гәдәр сә'й эләйирди ки, Әскәрин һүснү-рәғбәтини газансын, мүмкүн олмурду. Һачы Саләһ чох чалышды ки, оғлуну охутсун, анчәг Әскәр шарлатанлыгдан әл чәкиб охумады. Нәһайәт, һачы Зүлейханы алмағы она тәклиф этди. Әскәр мәмнунийәтлэ разы олду. Һачы бу иши Аслана сөйләдикдә, Аслан бачысынын дөвләтли эвиндә бәлкә хошбәхт олачағыны зәнн эдиб, бачысына хәбәр верди. Амма Зүлейха, Әскәрин эзиз гардашы илә олан пис рәфтарыны көрүб Әскәри севмирди. Лакин гардашынын хаһиши-

нә әмәл әтмәйә мәчбур олду; зира, көрүрдү ки, гардашынын һәр бир иши һачынын әлиндәдир.—«Бәлкә бу гардашымын да доланачағына тәфавүт эләди»,—дейә хаһнаһаһ разы олду.

Бир аз кечмәди ки, Зүлейха кәлин кедиб Әскәрин арвады олду. Һачынын Аслана олан мәһәббәти даһа да артды. Амма Әскәрин Асланла олан алағәси кет-кәдә писләширди. Ола билсин она көрә ки, гөрхурду, бәлкә ата-сы Асланы да онунла өз малына шәрик эләди.

Чох кечмәди, һачы вәфат этди. Әскәр ики күндән сонра Асланы эвиндән чыхартды. Аслан исэ начар өз гардашыны көтүрүб, бир балача әв тутуб орада сакин олду. Зүлейха әринә нә гәдәр ялвардыса да Аслана көмәк этсин, Әскәр дейиниб ола ачыгланырды. Зүлейха бир тәрәфдән әринин рәфтарыны, диқәр тәрәфдән гардашынын зәләләтини көрүб күн-күндән сыныхырды. Асланын инди бир гәдәр пулу вар иди, лакин Фэрһад охудуғу үчүн она хәрчләйирди. Бир гәдәр бу пул илә алыш-вериш этди. Амма кет-кәдә пулу азалырды; о гәдәр ки, Фэрһад ондан пул алырды, о көрәк дөвләтли олайды ки, буна давам кәтирәйди. Анчәг Аслан дейирди: «Чанымы да истәсә онун йолунда гоярам. Охуюр, гой охусун, гуртарсын, сонра о мәнә көмәк эдәр».

Амма Фэрһад даһа әввәлки кими дәрсинә сә'й эдиб һәвәслә охумурду. Мәктәбин ахырынчы синфиндә иди ки, йолдашлары бир-ики дәфә ону күчлә булварла, баға вэ бә'зи ярамаз ерләрә апардылар. Фэрһады бир нечә гызла таныш этдиләр. Әввәлләри Фэрһад чох фикир вермәйиб, гызлары башындан рәдд эләмәк истәйирди. Амма сонрадан яваш-яваш үрәйиндә элә бир һисс оянды ки, даһа өзүнү сахлая билмәйиб о һиссә табе олмаға мәчбур олду. Шәһвәт һисси Фэрһадын үрәйиндә бир дәрәчәйә чатды ки, тамам дәрс, мәктәб нәзәриндән гәйб олду.

Әввәлләри Фэрһад гардашынын чәкдийи зәһмәтләри, онун үчүн чалышмасыны көрүб үрәйиндә дейирди: «мүһәндис олан кими гардашымын башынын алтына бир гу балыш гоюб, һеч бир ишә ону әл вурмаға гоймаячағам. Мән газаначағам, о ейәчәк. Бәлкә бу төвр илә онун хәчәләтиндән чыхам». Гардашынын күзәрән үчүн чәтинлик чәкдийини көрүб утанарды. Амма инди тамамилә дәйиш-

мишди. Гардашынын этдийи яхшылыгы унутмушду. Фикриндә булвар гызларындан башга бир шей йох иди. Мәктәбә кәлир, бир төвр илә бир саат отурусса, аз гала бағры чатлайырды. Тез дуруб өзүнү булвара салыр, каһ о гызын, каһ бу гызын далынча дүшүрдү. Күндә дә кәлиб Аслана дейирди ки, мәнә филан китаб лазымдыр... бир беш манат вер, филан шей үчүн дә он манат лазымдыр...

Аслан да һәр күн өз фәһләлийиндә олуб, Фәрһадын ишиндән хәбәри йох иди. Анчаг дәрс пулу, китаб пулу верирди. Бир вахт Аслан көрдү ки, бир гәпик пулу галмайыб. Лакин о, гардашынын башгалары янында хәчаләт чәкмәсини истәмирди. Инди о даш ишиндә ишләйир, кечәләри исә эвә кәлиб өзүнә вә гардашына хәрәк һазырлайырды. Фәрһадын исә үрәйи элә бәркимишди ки, күндә гардашынын газандығыны,—мәнә филан шей лазымдыр,—дейә алыб хәрчләйирди. Өмрүндә бир дәгигә раһатлыг көрмәйән Аслан Фәрһада күлдән ағыр сөз демирди. Ону көрәндә, үрәйиндә олан дәрдрә бахмайыб, яландан да олса күлүмсәйирди ки, гоһ Фәрһадын үрәйи шад олсун. Бу зәһмәткеш инсан һәмишә чалышыр, амма Фәрһад онун эмәйини пуч эдирди. Шәһвәт һисси Фәрһады тамамилә чашдырмышды.

Бир кечә Фәрһад бир башгасы илә бир гызын далынча дүшүб таныш олмаг истәдиләр. Гыз онлара деди ки, «алтмыш маната бир үзүк вар, һансыныз ону мәним үчүн алсаныз онунла таныш оларам». Фәрһад тез эвә кәлди. Бу вахты Аслан өзү вә гардашы үчүн хәрәк биширди. Өз фәгирлийини дүшүнүб чәкдийи зәһмәтләрдән инләйирди. Амма Фәрһадын мүнәндис олачағы ядына дүшәндә санки, көзләринә ишыг кәлирди: «Бари о мәним кими һамбал олмаз, бир парча чәрәк саһиб олар».

Асланын бир фәхри вардыса, о да Фәрһад иди. Һара кетсә, кими көрсә Фәрһады тәрифләйирди. Амма Фәрһадын ярамаз һәрәкәтләрә гошулмасы һеч юхусуна да кирмәзди. О, һеч күман эдә билмәзди ки, Фәрһад онун бу гәдәр зәһмәтини көрүб, белә пис ишләрин янындан да кечсин.

Фәрһад эвә чатанда үз-көзүнү туршудуб бир тәрәфдә отурду. Аслан Фәрһады пәришан көрүб нә олдуғуну сорушду. Фәрһад билирди ки, Аслан онун һалыны мүтәғәййир көрүб тез сорачаг. Она көрә өзү бир сөз демәйә һачәт көрмүрдү.

Фәрһад Асланын суалына чаваб вермәди. Аслан дүбарә сорушду:

— Гардашым, нә олуб? Һалын нийә пәришандыр?

Фәрһад яландан үз-көзүнү даһа да йығыб деди:

— Мәнә бир мүнәндис дәскаһи лазымдыр ки, гиймәти алтмыш манатдыр, һәркаһ бу кечә ондан алыб апармам мәнә мәктәбә гоһмаячаглар. Инди бу саат да мәктәбдән кәлирәм.

Асланын үрәйи инләди. Бу саат һеч бир гәпийә күманы йох иди. Күндә бир маната ишләйән адамын алтмыш манат пулу тапылармы? Онсуз да бу гәдәр хәрч-мәхариш... һәлә 15 күн олмаз ки, Фәрһад кәлиб яландан деммишди ки, «Мәни сабаһ палтарсыз мәктәбә гоһмаячаглар, тәзә ганун чыхыб ки, кәрәк палтарларын һамысы бир төвр олсун. Учуз палтар да әлли манатдыр». Аслан о вахт ахырынчы гәпийинә гәдәр гоюб палтар алмышды. Инди исә бир гәпийи дә йох иди. Бир яндан да Фәрһадын фәлакәтини тәсәввүр эдиб дүшүнүрдү: «Нечә илдир зәһмәт чәкирик... мән дә, о да... һеч рәвамыдыр, инди ону говсунлар... бүтүн зәһмәтимиз пуча чыхсын...»

Аслан һәрчи фикир этдисә, һеч бир ерә күманы кәлмәйиб, начар гардашынын башыны гучаглайыб деди:

— Фәрһад, гардашым, өзүн көрүрсән ки, инди мәнним бир гәпийим дә йохдур. Нә гәдәр дә борчлуюг. Олмаз ки, ялварыб беш-алты күн мөһләт аласан, көрәк бәлкә аллаһ бир ердән йол ачды, дүзәлтдик. Истәйирсән мәнә дә апар, кедим, йыхылым мүәллимләрин аяғына, бәлкә мөһләт вердиләр.

Фәрһад өзү билирди ки, гардашынын һеч бир шейи йохдур, амма үрәйи о гәдәр бәркимишди ки:

— Олмаз,—деди,—мән чоһ ялварыб ағладым, баш тутмады.

Аслан чоһ фикирләшди. О кимдән пул ала биләрдий?

Белә бир адам йох иди. Ахырда күманына бирчә бачысынын әри кәлди. Билирди ки, онун да ондан ачығы кәлир. Амма чәрәсизликдән дуруб:

— Сән даян, мән көрүм нә чәрә эдәрәм,—дейә яваш пәришанһал гапыдан чыхыб, горха-горха бачысынын янына кетди.

Бичарә Зүлейха даһа әввәлки Зүлейха дейилди; дәрдрәдән саралыб солмушду.

Аслан явашча Зулейхая эһвалаты билдирди ки, Фэрһад алтмыш манат пул вермэзсэ ону мэктебдән говачаглар.

Зулейха эринин янына кетди, она ялварыб гардашына бир аз эл тутмасыны тэмәнна этди. Эскәр чыгырараг:

— Енэ япышдын яхамал!—дейэ Зулейханы итэлэйиб йыхды.—Доғрудан да йолчу тайфасысыныз, бир адамы таныдынызмы, даһа эл чэкмэзиниз.

Зулейха кэлиб ағлая-ағлая эһвалаты Аслана сөйлэди, о да наүмүд эвэ гайытды, Йол илэ кедэ-кедэ фикир эдирди, бирдән ядына дүшдү ки, һачы Салех өлөндэ өз гызыл саатыны она бағышламышды. Тез ону апарыб гоншуларына 65 маната сатды, пулу кэтириб Фэрһада верди, Фэрһад исэ фэрэһнак пулу апарыб үзүйү алды. Һэмин Лиза ханым илэ таныш олду. Даһа ондан башга һеч кэс илэ кэзмирди. Бу төвр илэ Фэрһад өлэ-өлэ мэктеби тамам этди. Аслан борч-хэрч пул дүзэлдиб ону Киевэ институтга көндәрди.

Фэрһад орада да кечэ-күндүз кэзирди. Белэ инсан өз ишиндэ бөйүк бир мәнһарэт көстэрэ билмэз. Өлэ-өлэ тэлэбэ йолдашларынын далынча сүрүнүрдү. Һэфтэ сәккиз мән доғгуз қағыз языб Асландан пул истэйирди, О да мин зәһмэтлэ йығдығы, өз боғазына гыймадығы бешалты шаһыны Фэрһада көндәирди. Аслан күндүзләр ишлэйир, кечәләр дэ кешик чәкирди ки, бәлкэ хәрчи өдәйә билсин.

Ил гуртарды. Фэрһад эвэ кәлди. Аслан гардашыны көрчәк онун бойнуну гучаглайыб, шадлығындан ағламага башлады:

— Фэрһад, эзиз гардашым, нечәсэн? Дәрсләр нечә кечир?

Фэрһад о саат деди:

— Мән һамыдан яхшы охуюрам, мәнним кими бир нәфәр орада охуян йохдур.

Фэрһад яландан өзүнү тәрифлэдикчә Аслан шадлығындан, фэрэһиндән аз галырды көйә учсун. Каһ күлүр, каһ көзләри яшарырды, каһ да гардашынын үзүндән өпүрдү, истэйирди лап ону яласын. Бу кечә Фэрһад үчүн плов биширди. Аслан бир дегигә айрылыгына дөзмәйән гардашыны бир ил иди ки, көрмүрдү.

Зулейха да хәбәр тутду, эринә ялварыб рүхсәт ала-раг гардашыкилэ кетди. Зәнкин бир эвдән кәлдийи үчүн, Асланын фәгиранә, мискин вә мәнзун дахмасыны көрүб тез, Фэрһады дейил, эввөлчә Асланын бойнуну гучаглая-раг ағлады. Аслан да Зулейханын солгун рәнкини көрүб ағлады. Вагән, Эскәр Зулейханы чох инчидирди. Һәр бир сөз үчүн онун үстүнә чыгырырды. Өзүнә бир рүс гызы тапыб, кечә-күндүз онунла олурду. Зулейхая чох да мәнһал гоймурду. Асланын ачығына бир илдә Зулейханы бир дәфә дэ гардашынын эвинә гоймамышды. Лакин Зулейха һамысына дөзүр, сәбр эдирди. Билирди ки, эриндән чыхарса, гардашындан башга элэ бир адам йохдур ки, онун янына кетсин. Гардашы да өзүнү анчаг сахлая билирди. Һәрдән Зулейханын үрәйн аз галырды чатла-сын, лакин эләчсызлыгдан дөзүрдү, көзләйирди ки, «гой Фэрһад гуртарыб кәлсин, әли бир ерә етишсин, йәгин ки, мәнни бағалда гоймаччаг, мүнәндис бир адама мәнни сахламаг афур олмаз». Инди исэ өз гардашларыны зәһмәтә салмамаг үчүн һәр эзаба, һәр зүлмә дөзүрдү.

Онлар һәр үчү бир ердә шад чөрәк едиләр. Сабаһы Зулейха эвләринә кетди.

Фэрһадын кетмәк вахты иди. Аслан бир гәдәр пул тәдарүк эдиб она верди:

— Башына дөнүм, Фэрһад, көрүрсән биз нә һалда-йыг. Дәрсләриндә сәй элэ, бачымызы да инчидирләр. Сән дэ кәл бизим элимиздән бир гәдәр тут. Көрүрсән мән ишләмәкдән нечә зәһфләмишәм, Бачымызы да көрдүн, нечә рәнжи саралыб солмушдур. О бичарәнин дэ зәһмәти ағырдыр. Фэрһад, башына дөнүм, элэ элэ ки, бир аз тез гуртарсын. Бизим инди үмидимиз бир сәнә кәлир...

Фэрһадын үрәйи бу сөзләрдән бир гәдәр юмшалды, өз-өзүнә сөз верди ки, һәр бир шейи атыб охуччаг. Амма Асландан айрыландан сонра һамысы яддан чыхды. Енә мариялар көзүнүн габағында сүзүлдү.

Аслан чалышды, вурושду, ишләди, зәһмәт чәкди, гейриләрә ялварды, өз палтарыны сатды, илан кими габыгдан чыхды, ахырда он дөрд илдән сонра мөгсәдинә етди. Фэрһаддан қағыз кәлди ки, мүнәндислик дипломуну алмышларды, майын 12-дә кәлир.

Беш-алты күн Аслан шадлығындан ята билмәди. Хырда ушаг кими атылыб-дүшүрдү. Бачысынын үрәйини

шад этмэк үчүн тез кагызы апарыб она верди. Тәби, о да Асландан аз севинмәди. Фәрһад кәлечәк дейә, Аслан кичик дахмасыны низама салды.

Фәрһад күндүз саат 10-да вагзала кәлечәкди. Аслан исә,—вахт кечир дейә,—обашдан кедиб вагзалы кәсди-риб отурду. Вахта һәлә алты саата гәдәр галмышды, лакин Аслан каһ о яна-каһ бу яна кедир, тәләсирди, аз галырды ки, тәләсмәкдән бағры чатласын. Әлли дәфә ондан-бундан сорушду ки, гатарын кәлмәсинә аз галыб я йох. Она һәр дәгигә бир ил кими кәлирди. Ахырда гатар гара дев кими ләһләйәрәк кәлди. Аслан шадлығындан вә тәләсдийндән истәйирди ки, гатарын габагыны эли илә сахласын.

Фәрһад элиндә шапка вагондан дүшдү. Аслан йүйү-рүб,—Ҷан гардашым! Кәзләримиз айдын олсун!—дейә Фәрһадын бойнуна сарылды.

Асланын палтары көһнә олдуғу үчүн Фәрһад ону тез кери итәләйиб, янында олан вә йолда онунла кәлән гыз-лара деди:

—Бу бизим нөкәримиздир.—Аслана бир аз бурада она яхын дурмамағы тапшырды. Аслан гардашынын мүнәндис олдуғу үчүн шейини элиндә апармасыны лайиг билмәди. Доғрудан да тез, нөкәр кими, чамаданы Фәрһадын элиндән алыб йола дүзәлди. Файтон чагырыб миндиләр, эвә кетдиләр.

Аслан даһа шадлығындан билмирди нә этсин. Бу күн Аслан үчүн бөйүк бир байрам иди. Нечә илдән бәри чәкдийи зәһмәт бир бу күн үчүн иди. Зүлейха да кәлди. Онларын һәр үчү ахшама кими бир ердә галдылар. Әскәр дә Фәрһадын янына кәлди. Гоншулардан да кәлән олду. Һамысы Аслана кәзәйдәһилығы верди. Фәрһад өз кагызыны кәстәрди: 1916-чы илдә майын 8-дә һәмин шәһадәтнамә Фәрһада верилмиш ки, о, Киев сәнәе институтунда охуюб мүнәндислик диплому алмышдыр.

Фәрһад кагызы охуянда Аслан шадлығындан билмирди нә этсин. Һамысы севинирди. Бу она көрә иди ки, мусәлманлардан охуян чох аз-аз тапылырды. Асланкил кими бир күлфәтдән мүнәндис чыхмасы һамыны тәәччүб-ләндирирди. Фәрһад мүнәндисдир,—дейә гоншулар Аслана да һөрмәт этмәйә башладылар. Аслан буну көрүб даһа да фәрәһләнирди. Әфсус ки, Аслан далда ону нәләр кәзләдийини билмирди.

Бир аздан сонра Фәрһад мүнәндис вәзифәсиндә гул-луға кирди. Айда һәләлик 200 манат мөвачиб алырды. Бунун 100 манатыны Аслана верир, йүз манатыны да өзү хәрчләйирди. Амма булвар, клуб вә бу кими ерләр үчүн 100 манат да азлыг эдирди.

Аслан, пәрванә шам башына доланан кими, Фәрһадын дөврәсинә фырланыб она хидмәт эдирди. Бир нечә ай Аслан бу минвал илә доланды. Инди онун өзүнүн дә бир гәдәр пулу вар иди, чүнки даһа Фәрһад үчүн хәрч-ләмирди, әләвә олараг һәлә Фәрһад да она бир гәдәр пул верирди. Бүтүн өмрүндә Асланын кечирдийи бәхтияр күнләр бу бир нечә ай олду. Бу арада гоншулары Аслана мәсләһәт көрдү ки, яхында олан Күлзар адлы бир гызы алсын. Аслан, шүбһәсиз ки, бу ишә мәнмунийәтләрәзы иди. Лакин хәиш этди ки, Фәрһад ондан кичиксә дә, енә она мәсләһәт әләсинләр. Бу сөзү гоншуда олан арвад Фәрһада сөйләди. Фәрһад чох шадлыгла разылыг верди. Һәмин арвад Күлзарын анасынын янына элчи кедиб разылығыны билди вә ики нәфәр кишини атасынын янына көндәриб, ахирүләм Күлзары Аслан үчүн алдылар.

Бир нечә вахтдан сонра той эдиб Күлзары кәлнн кәтирдиләр.

Той кечәси иди. Онсуз да кәзәл вә севимли олан Күлзар бу кечә даһа башга бир ләтәфәт әхз этмишди. Онсуз да һәмишә күл ярпаглары кими гырмызы вә зәриф олан янаглары, бу кечә кәлинлик бәзәйиндән сонра даһа да кәзәл бир рәнк алмышды. Күлзарын бәдрләнмиш ай кими кәзәл үзүнү булут кими пәрдәләйән гара сачларына бу кечә даһа диггәтлә шанә чәкилиб низам верилмишди вә диггәти-там илә вурулмуш чәтри Күлзарын алһына төкүлүб инсаны әсирәдәчәк дәрәчәйә гәдәр ләтәфәтли иди. Аслан да бу кечә тәзә палтар кеймишди.

Кечә кечди. Сабаһ олду. Аслан үч күн байыра чыхмады. Инди о өзүнү бәхтиярлығын сон пилләсиндә көрүрдү вә севинчдән үзүнү аллаһ таалая тутуб дөйирди:

—Пәрвәрдикара, шүкүр олсун сәнин дәркаһи-мәрһәмәтинә ки, илләрчә ики гардаш чәкдийимиз әзабдан, мәшгәгәтдән сонра ахырда бизә хошбәхтлик гапылары ачдын.

Асланын даһа бир гәми-йох иди. Бир фикри вардыса о да гардашыны әвләндирмәкди. Лакин Фәрһад һәмишә

эйш-ишрәтдә олдуғу үчүн, һәр ердә өзүнә бир һәмдәм тапдығы үчүн өзүнү һәлә зәңчирләмәк истәмәйиб Асланын сөзләрини рәдд эдирди.

Инди Фәрһад үч йүз манат алырдыса да, Аслана әв-вәлкиндән артыг вермәйиб, ики йүз манатыны һававу һәвәслә хәрчләйирди. Һәлә о йүз манатын да далынча үрәйи галырды, амма кечмишләри ядына салыб динмирди. Һәрдән үрәйинә кәлирди ки, «нә вахта гәдәр мән өз пулумдан Аслана хүмс верәчәйәм».

Бәли, сиз дә кәрәк рә'йимлә шәрик олараг э'тираф эдәсиниз ки, һәр үрәк Асланын мәрһәмәт, гейрәт вә сәхавәтлә долу олан үрәйи кими бүлөнд-пәрваз ола билмәз вә һәр гардаш да мүтләг Аслан ола билмәз ки, гардашын һөятыны тә'мин әтмәк үчүн өз ахырынчы палтарыны да сатсын. Амма енә нә гәдәр даш үрәкли гардаш олса, Фәрһад ола билмәз ки, Аслан кими гардашына мүһәг-гәр¹ бир мәбләғи верәндә үрәйинә белә чиркин хәяллар кәтирсин. Билирәм, инди сизин үрәйинизә кәлир ки, бу саяг гардашымыз олсайды, чанымызы ондан әсиркәмәйиб, гул кими габағында ишләйиб, гиблә еринә она сәч-дә эдәрдик. Амма енә, мәнчә, бу да сәһвдир. Фәрһад үмуми ганундан бир о гәдәр дә узаг дейил. Мәкәр бизим һамымызын да олмаса, чоһумузун әвиндә гейри адлар алтында эйнилә бир Аслан йохмудур?! Бәли, тәбиәт һәмишә Аслан кими йүксәк руһлу, пак вә саф үрәкли мүчәһидләр етирир. Амма биз онун мүрур илә эләдикләри фәдакарлығы анчаг өлән вахт дүшүнәр вә бир аздан сонра ону унударыг. Зәннимизчә, Фәрһад кәләчәкдә алчаг тәблийини зүһурә вермәсәйди, үмуми ганундан чоһ да узаглашмазды вә тамам күчүм илә өз гәһрәманымы мүдафиә эдиб, мазәмәт олунмасына йол вермәздим. Амма, әфсус ки, Фәрһад алчаг тәблийиндә бир гәдәр үмумий-йәтдән ирәшиләди.

Бәли, Асланкилин эви Күлзарын чамали-дилазары илә мүзәййән әдилмишди. Күлзар азада бир гуш кими, күн-күндән көзәлләширди. Инди Аслан да ишләйирди, Фәрһад да. Онлар һеч бир шейдән чәтинлик чәкмирди. Она көрә Күлзар да гейдсиз, фикирсиз яшайыр, һәмишә ени,

көзәл палтарлар кейирди. Күлзарын сәрв кими уча бою, шух ериши, аһу кими сүзкүн бахышы һәр баханы мәфтун эдирди.

Тәбиидир ки, Аслан арвадыны Фәрһаддан кизләтмәздир зира ону өзү билирди. Фәрһад да Күлзара һеч фикир вермәзди. Һәрдән нәзәри Күлзарын наз илә сүзүлән ири, гара көзләринә саташандә үрәйи ериндән ойнайыб тез нәзәрини башга яна дөндәрәрди. Фәрһад көзәл вә чаван бир оғлан олса да, Күлзар она айры бир нәзәрлә баһырды. Нә сәбәбә дә баһсын ки, мүсәлманларда алчаг тәблик ола билмәз ки, өз гардашынын арвадына бачы нәзәриндән башга гейри бир көзлә баһсын.

Яваш-яваш яй кәлди. Мәхлуғ бағлара көчдү. Фәрһад-кил дә баға көчдүләр. Күлзар өз гуллуғчусу илә бағда. Аслан илә Фәрһад шәһәрдә өз ишләриндә олурдулар. Арабир һәрәси бир нечә күнлүйә баға кедиб, енә дә га-йыдырдылар.

Ййын орта айы иди. Фәрһад истидән даяна билмәйиб баға кетди. Аслан шәһәрдә галды. Көзәл яй кечәси иди. Һава сакирти. Ай чыхыб бүтүн әләми мүзәййән бир зия илә мүнәввәр әтмишди. Бағда олан мейнәләр өз ярга-лары илә юмшаг гумун үстүнү өртмүшдү. Тәбиәт олду-гача көзәл бир мәнзәрә алмышды. Күлзар ипәк бир көй-нәк кеймиш, дөшүнү ачмыш вә кечәнин ләтафәтиндән мәфтун олараг, бағын ичиндә зәриф яргаглар арасында бир гуш мисалы һәзин бир һалда кәзиширди. Узун, шәвә вачлары кәлинләрә мөксус шух чийинләрини гара булут кими бүрүмүш вә әсән хәфиф күләкдән арабир ләпәлә-нирди. Һава көзәл олдуғундан Күлзарын янаглары да-һа да хошрәнк олуб, дуру-ал бир рәнк алмышды. Зәриф ләбләри бир лалә кими янырды. Фәрһад да кечәнин кө-зәллийиндән һәзз алага бир мейнәнин алтында, юмшаг гумун үстүндә узанмышды. Күлзар бағын ичиндә кәзи-шиб Фәрһадын янына чатды. Бурадан даһа кечмәйиб, Фәрһадын янында отурду вә гуллуғчуя деди ки, бағын ичинә онлара чай-кәтирсин. О саат гуллуғчу чай кәтир-ди.

Айдынлыг, сакирт яй кечәси, юмшаг гумун үстү зәриф, яшыл яргагларә бүрүнмүш, һәр яндан үзүм салхымлары салланмыш, бир тәрәфдә дә чай, белә фөвгәл² адә ләтиф бир мәнзәрә! Күлзар илә Фәрһад сөһбәт эдирдиләр. Күл-зарын тәбии олараг наз илә кәсмә-кәсмә данышмасы вә

¹ аз, чүв'я

данышдыгча көзөллөрө мөхсус олан бир төвр илө көзлөрүни сүзүб өзүнү өзмөсү, Фәрһады, сәйинә бахмайраг, аз галырды биһуш этсин. Һәрдән Фәрһадын көзү Күлзарын лалә кими гызармыш янагларына саташанда онун үрөйиндә бир һисс оянырды, амма өнө Аслан ядына дүшүб көзүнү геһри бир тәрәфә дөндәрйрди. Онун үрөйиндә ики һисс бир-бирилә мүбаризә эдирди: көзәллик вә ләтафәт арасында Күлзара гаршы яранмыш мәнәһбәт, бир дө, гардашлыг вәзифәси.

Бир дәфә чай ичдиләр. Дүбарә чай кәлди. Фәрһад артыг, дәмәк олар ки, биһуш бир һалда иди. Күлзар да өзүнү белә һисс эдирди. Хәлвәт, сәссиз бағ иди. Ярпаглар арасы. Айдынлыг кечә. Шух вә һөвәсли бир гыз, янында көзәл бир оғлан. Күлзар һәрдән ири көзлөрүни Фәрһадын чаванлыг шәһди илә ләбаләб олан көзәл үзүнә тикиб бахырды. Бир тәрәфдән әрнинн фикри, дикрә тәрәфдән, Фәрһадын үрөйини билмәдийи үчүн онун горхусу, о бири тәрәфдән дө шухлуг вә һөвәс. Онлар бир гәдәр бу һалда сөһбәт эләдиләр. Этрафда сәс йохду. Анчаг арабир илбизләр бир-биринә сәс вериб фит чалырды. Хәфиф бир күлөк арабир дилавиз райһәсилә инсаньн үрөйини охшайырды. Будур, мөһ вуруб Күлзарын сачларыны титрәдәрәк Фәрһадын үзүнә сөпди. Фәрһад юмшаг кәлиһ сачларынын үзүнә тохундугундан билмәрә мөст олуб, сачларын әтриндән мөвчудийәти ядындан чыхды. Күлзар тез, вәһши аһулар кими, башынын һәрәкәти илә сачларыны чийишлөрүнә атды. Фәрһад көзлөрүни галдырыб Күлзарын гырмызы янагларына тикди. Күлзарын янаглары әлө бил ки, янырды, зәриф додагларында бир мүәййән тәбәссүм, ири көзләриндә бир нишанейи-әшг вә һөвәс көрүнүрдү. Фәрһад өзүнү сахлая билмәйиб, үрөкдән бир аһ чәкди. Күлзар:

— Ох, Фәрһад,—деди,—белә көзәл бир мәнзәрәйә тамаша эдән инсан да аһ чәкәрми?

— Бәли, доғрудан да сизин исбаты-вүчудунузла даһа да көзәллөшән тәбиәт мүтләг мәни аһ чәкмәйә мәчбур әтди.

— Мәним олмағымла тәбиәт әсла көзәлләшмир, хәтә эдирсиниз. Мән зәни эдирәм ки, мәнсиз тәбиәт даһа көзәл олар,—дейә Күлзар наз илә күлүмсәди.

— Йох, тәбиәт нә гәдәр көзәлсә дә, ләкин сиз ондан даһа көзәлсиниз.

Күлзар көзлөрүни сүзүб деди:

— Сиз аллаһ, Фәрһад, мәнә күлмәйиниз... Мән нә гәдәр көзәл олсам да, сиздән көзәл ола билмәрәм ки, бир бахышла көзлөрүни инсаны мөфтун эдир.

Фәрһад Күлзарын фикрини анлайыб деди:

— Ох, мән чох шад олуб өзүмү хошбәхт һесаб эдирәм. Әкәр сиз мәнә мөфтун олсайдыныз...—Фәрһад пешман олмуш кими диксинди,—йәһни ону демәк истәйирәм ки, мәнә һеч кәс мөфтун олмаз.

Күлзар, әшг вә һөвәсин кәсрәтиндән өзүнү тамамилә итириб, бир әлини Фәрһадын дизи үстә вә бир әлини о бири тәрәфә узадыб ерә узанды:

— Ах, букүн о гәдәр кәзмишәм ки, лап йорулмушам.

Күлзар әлини Фәрһадын дизи үстә гоһанда санки, Фәрһадын бәдәнинә электрик гүввәси кечди. Фәрһад тез Күлзарын голун галдырыб үзүнә тәрәф апардыгда. Күлзар ишвә илә галхыб көзлөрүни сүздү, Фәрһадын үзүнә бахды. Онун көзләриндә бир тәбәссүм парлады. Фәрһад Күлзарын әлини биһхтияр додагларына апарды. Күлзар әсла мүмәннәт этмәди. Назла күләрәк:

— Ох, Фәрһад, динч даян,—дейә, башыны Фәрһадын чийинә гойду.

Фәрһад һуша кәлмиш кими тез әлини чәкди. Амма Күлзарын башыны өз чийиндә вә юмшаг янагларыны үзүнә япышмыш көрөндә даһа даяна билмәди. Күлзарын тәбәссүмләрлә ойнаян көзләринә бир дө бахыб һәр ики голуну онун бойнуна салараг, ганы ахачаг гәдәр зәриф олан додагларыны өз додагларына сыхды. Күлзар исә, һөвәс вә әшгдән биһуш бир һалда өзүнү Фәрһадын ағушуна атды...

Хәянәт! Икитәрәfli бир хәянәт! Бәли, бу кәрдишин мөлүнәнә һәрәкәти! Зәһнимчә, Фәрһад кими һәрис вә мөлун бир инсандан белә бир хәянәтн баш вермәсини көзлөмәк имкан харичиндә дейилди. Биз Фәрһады чоһдан таныйырыг вә онун белә бир хәянәтн көрөндә биз тәәччүб кәлмир. Амма Аслан, о зәһмәткеш вә мәрһәмәтли инсан, о инсан сурәтиндә кейдән әһминш мәләк, Фәрһадын хәбислийини билмәдийи үчүн вә она башга бир нәзәрлә бахдығы үчүн мин нәфәр дә анд ичсәйди, белә бир ишә инанардымы? Әсла! Аслан әлмли дейилди; амма инсанийәтин там мәнәсилә ахырынчы пилләсинә етишмишди вә һамыны өзү кими зәни эдирди. Һәттә

Фэрһад охумуш олдуғу үчүн ону өзүндөн даһа мэрһәмәтли, инсанийәтпәрвәр вә сафдил эдд эдирди. Одур ки, Фэрһадын белә бир хәянәт эдәчәйини ағлына да кәтирмирди.

Мә'лумдур ки, Фэрһад гардашындан элмли вә биликли иди. Аслан мэрһәмәтли вә әхлагы дүзкүн бир шәхс иди. Һәмишә тәчрүбә олунса көрүнәр ки, инсан ола биләр ки, зиялы олсун, мәдәни олсун вә бунунла белә позғун бир әхлага малик олсун. Инсан, ола биләр ки, агил олсун, әглән вә фәһмән мүкәммәл олсун, лакин әхлагы позғун олсун. Дәрин бир ағла малик олан, элм вә билик саһибә олан бир шәхсә демәк олмаз ки, һөкмән бу шәхс әхлаган вә вичданән дүзкүндүр. Ола биләр ки, инсан агил вә биликли олсун, амма өз әгл вә билиғини пислик тәрәфинә чевирсин, Азмы агил вар, оғрулуға вә хәйнәтә иришиб, өз ити ағлыны өзү үчүн бир аләт эдиб ондан суи-истфадә эдир?! Әксәрән дә беләдир. Бүтүн агил вә алим инсанларын чохусу өзү нәшр этдийи гануна өзү рия-йәт этмир, халга кәстәрдийи йол илә өзү кетмир, бүрүзә чыхардығы вә халга төвсийә этдийи бир мәсләкә өзү боюн әймир. Ону демәк истәйирәм ки, инсан ола биләр ағыллы, элмли, биликли олсун, амма инсан олмасын. Әкси дә ола биләр: элмсиз, биликисиз вә чох да дәрин бир ағла малик олмаян бир шәхс Аслан кими олсун. Бир кәлмә, алим олмаг асандыр, инсан олмаг чәтин! Охуюб Фэрһад кими вичдансыз бир мүһәндис олмаг асандыр, амма Аслан кими инсан олмаг чәтиндир.

Бир нечә күндән сонра Асланкил шәһәрә көчдүләр. Артыг Күлзар Асланы көрмәк истәмирди. Бүтүн фикри, зикри Фэрһадда иди. Фэрһад да бир төвр илә Асланы эвдән рәдд этмәк истәйирди ки, Күлзар илә вахт кечир-мәйә даһа кишиш бир фүрсәт тапсын. Бу аралыг бичарә Зүлейха да Әскәрин зүлмүнә дөзә билмәйиб өз гардашынын эвинә кәлди. Ону демәк кәрәк ки, Әскәр Зүлейханы әсла дөймәзди, сөймәзди амма элә мүамилә эдәрди ки, бу дөймәкдән дә, сөймәкдән дә бетәр иди. Чох олурду ки, һәфтәләрлә эвә кәлмирди. Бир дөфә гоншулуғунда олан ики нәфәр арвад (ки, Зүлейха онлары өзүндән чох истәйирди) Зүлейхакилә гонаг кәлмишди. Зүлейха чох шад олуб, онлары мейманнәвазлығла гәбул этди. Нечә олдуса ханымын балача өғлу Әскәрин стол үстүндә олан кағызына тохунду. Бундан өтрү Әскәрин

әсәби мәчазлығы чүшә кәлиб дәрһал ханымлары эвдән говду. Бу, Зүлейха үчүн өлүмдән бетәр дейилдими?! Бундан сәрфи-нәзәр, Әскәр башга бир ердә пул удузар, лакин ачығыны Зүлейхадан аларды. Одур ки, Зүлейха чәкдийи мәшәггәтләрдән чана кәлиб өз гардашларынын эвинә пәнәһ кәтирди. Аслан Зүлейханы чох шадлығла гаршылайыб үзүндән өпәрәк деди:

— Горхма, бачым, билирәм чохдандыр эзаб ичиндәсән, амма инди шүкүр олсун аллаһа ки, бизим дә ишләримиз чох яхшыдыр. Мән айда йүз маната кими газанырам. Фэрһад да үч йүз манат алыр, мәкәр биз өлмүшүк ки, сән эзаб вә мәшәггәт чәкәсән! Эйби йохдур, һәмишә гардашларын эвиндә бөйүксән. Анам өләндә сәни мәнә тапшырыб, мән дә разы ола билмәрәм ки, сәнә бир кәлмә ағыр сөз дейилсин.

Доғрудан да Аслан бачысына бир күл гәдәр дә ағырлыг дүшмәсинә разы дейилди. Амма Фэрһад да буну истәйирдими? Йох, Мә'лумдур ки, Зүлейха эвдә оlanda Фэрһад Күлзара явғу дүшә билмәйәчәкди. Одур ки, Зүлейханын эвдә олмасына разы ола билмәзди.

Зүлейха ики күн гардашларынын эвиндә галандан сонра Фэрһад мүтләр кери гайытмағыны тәләб этди вә Зүлейханын мәлул-мәлул бахан ала кәзләриндән баһар булуту кими яш төкүлмәсинә бахмаяраг, мәчбурән Әскәрин эвинә көндәрди. Бу ишә Аслан нә гәдәр үрәклән мүзәзәб олдуса¹ да бир шей эдә билмәди, зира о Фэрһады да чох истәйирди. Һәтта о гәдәр истәйирди ки, әкәр бир шәхс Фэрһадын адына онун чаныны истәсәйди, йәгинән ки, Аслан әсиркәмәзди. Бу мәнәббәтлә Аслан Фэрһадын хәянәтини хәялына белә кәтирә биләрдими?

Ахшам вахты Фэрһад илә Күлзар хәлвәт эвдә отуруб, бир-биринә өз мәнәббәтләрини тәшриһ эдирдиләр. Һәр ики хәбис, өз хайнанә вә чиркин мәнәббәтләрини едикәринә сөйләйирди, бу хайнанә мәнәббәтин ән дәрин бир ериндә, бир заманда ки, Күлзарын назик бели Фэрһадын голлары арасында вә додағлары Фэрһадын додағларына сыхылмыш иди, Аслан гапыны ачыб ичәри кирди. Санки, бүтүн әв Асланын башына фырланды, кәзләри гаралды, бүтүн әзасы ләрзәйә дүшүб титрәмәйә башлады.

¹ үрәклән эзаб чәкдиси

— Фэрһад,—деди, иллэрлэ чэкдийим зэһмэтлэр уну-дулдуса, бари гардашлыг вэзифэси... Ох, Фэрһад, мэнэ хэяһэт...

Бу иш Асланын зэйф эсэблэрини элэ титрэтди ки, би-һуш олуб ерэ йыхылды. Фэрһад бир дэ Асланын үзүнэ баха билмэйчэйиндэн кейиниб эвдөн кетди. Күлзар артыг өз чаны үчүн горхурду; зира мүсэлманлар һәмишэ бел бир хэяһэти вэ тэһгираты ган илэ ююрлар. Күлзар өз эвлэринэ кетмэйэ дэ горхурду, чүнки атасы вэ гардашы бу ишдөн һали олсайдылар, ону өлдүрәрдиләр. О, һара кедэчэйини, нэ эдэчэйини фикирләширди. Бу һалда Аслан һуша кэлди вэ Күлзара тэрэф кэлдикдэ Күлзар чанынын һөвлүндөн стэканда олан карбола кислотасыны гапыб Асланын үзүнэ атды. Бу эчза гуллуҗчу нахош оlanda алынмышды вэ тэбиб төвсийэ этмишди ки, мэбада бу эчза үзүнүзэ вэ көзүнүзэ дэйсин; бу, инсанын этини яндырар, көзүнэ төкүлсэ кор эдәр. Күлзар өз чанынын һөвлүндөн белэ мүдһиш бир эчзаны көтүрүб, өмрүндэ бир дегигэ раһатлыг билмэйән Асланын көзлэринэ атды.

Эввэл Асланын көзлэри чызылдады. Аслан буна бах-маяраг һөвлнак Күлзарын далынча ериди. Күлзар эвэ кириб гапыны бағлады. Аслан бир гэдэр чалышдыгдан сонра даһа дурмаг мүмкүн олмадығыны һисс этди; көзлэриндэн элэ бир санчы галхды ки, дэрэчэсини көстөрмэк габил дейил; санки бир күрә од онун көзлэринин ичинэ төкүлүб яһырды. Аслан көзлэри юмулу чалышырды ки, тез өзүнү һәкимэ етирсин. Амма каһ бу дивара, каһ о дивара тохунурду. Аһырда гуллуҗчу онун элиндөн тутуб байыра чыһартды вэ Асланын хаһишинэ көрә бир файтон чағырыб ону миндирди. Аслан һәкимэ кедиб мэх-шуш¹ бир һалда ялварды ки, она көмөк этсин. Һәким тез Асланын көзлэрини юду, дәрман төкдү. Аслан бир яндан өмрүнү йолунда сэрф этдийи бир шәхсин хэяһэти тәси-риндән, бир яндан да көзлэринин санчысындан зар-зар ағлайырды.

Фэрһад һәмин күн өзүнэ узаг бир ердэ эв тутуб, аһс-тэчэ бир арвад көндэриб Күлзары гуртармаг үчүн өз яһына аһартдырды. Неч кәс билмәди ки, Күлзар һара кетди. Атасы вэ гардашы ону нэ гэдэр аһтардыларса та-па билмәдиләр.

Зүлейха гардашына үз верән бәдбәхтлиий эшидиб тез өзүнү гардашына етирди; гардашыны көзлэри бағлы хәс-тәхана либасында көрөндэ аз галды ки, бағры чатласын. Өзүнү гардашынын үстүнэ атыб:

— Аһ, гардаш, аһыр гәза сәни нэ бәлалара салды... Чан, эзиз гардашым,—дейэ ағламаға башлады.

Аслан бачысынын сәсини эшитчәк галхыб көзлэрини ачмаг истәди, амма мүмкүн олмады. Көзлэри юмулу, әлини доландырыб голларыны бачысынын бойнуна салды:

— Аһ, бачы, көрүрсәнми мәнэ нәләр эдирләр...—дейэ ағламагдан аһыб бачысынын гучағына йыхылды.

Алты ай Аслан хәстәханалар күнчүндэ чүрүйүб олан-олмаз пулларыны һәкимләрә верди. Амма көзлэри бир дэ күнәшин эррин шүаларыны көрә билмәди: көзлэри эт кәтириб көз пәрдәлэринин габағыны өртдү. Һәкимләр нэ гэдэр чалышдыларса, неч бир нөв илэ Асланын көзлэри-ни һәмин әтләрдән хилас эдиб сағалда билмәдиләр. Инди Асланын үрәйиндэ неч бир шей йох иди, анчаг кечә-күндүз аллаһа ялварыб бари бир көзүнэ зэйф дэ олса ишыг кәлмәсиңи тәмәнна эдирди. Амма, әфсус!.. Заман доланыр, лакин Асланын көзлэринэ ишыг кәлмирди. Аһырда Аслан бир тэрәфдән тамам пулларынын гуртардығындан, дикәр тэрәфдән дэ көзлэринин сағалмасын-дан наүмид олуб һәкимләрдән әл чәкәрәк өз эвинэ га-йытды. Көз йох, бир ердән кәлир йох, бу гэдәр дәрд, гүссә, фикир, хэялат, эвдә тәк, бир һәмдәм йох... Инди Аслан аллаһдан анчаг өлүм истәйирди.

Зүлейха тез-тез кәлиб Аслана баш чәкир. О да дәрд-дәп лап сыхымышды, көзлэри чухура дүшмүш, яһаг-лары саралмышды.

Әскәр, Асланын бу фәлакәтини эшидиб, нэ гэдэр ону көрмәк истәмирдәс дэ, инди она рәһми кәлирди. Зүлей-ханын һәр вахт Аслана баш чәкиб она мүавинәт этмәси-нэ мане олмурду. Зүлейха гардашынын тәк эвдә галыб даһа да гүссә этдийини вэ күндән-күнә зэйфләдийини көрүб, хөлвәт эвдә бағры чатламасын дейэ, Әскәр ял-варды ки, Асланын эвлэринә кәлмәсинә разы олсун.

— Әскәр, эзизим, ола биләр ки, мәни севмийәсән, ам-ма нечә олса мән сәнин өврәтинәм, бари оғлумузун ха-тирәси үчүн бу бир кәлмә сөзүмү гәбул элэ, гой Аслан кәлиб эвимиздә галсын. Әскәр, башына дөнүм...

¹ һәйәчанлы

Әскәр ханнахан Зүлейхая ихтияр верди. О күндән Зүлейха өз гардашыны кәтириб янында сәкин эледи. Анчаг Аслан даһа әввәлки адам дейилди. Кечәләри о ағыр юхулар көрүрдү. Бичарә, һөвлнак аяга галхыб бағырыр, ганылы яшлар арасындан дейирди: «Ох, хаин гардаш, мәнә хәянәт, мәнә зүлм... Мән өмрүмү сәнин йолунда сәрф этдим, буму ахырынчә мукафат?!»

Зүлейханын балача оғлу Камиллә о бир төвр күнүнү кечирирди. Амма Әскәр даима дейинир, бир иш олчаг гышгырыр, бағырыр, һеч шей үстә Зүлейханы сөйүр, инчидирди. Аслан бунлары эшидирди, бачысынын бу гәдәр эзаб чәкдийини көрәндә руһу инчийрди. Јакин нә этмәли иди? Пуллар гуртарыб, көз йох, доланачаг йох, мөчбурән сәбр этмәли иди. Бичарә зейфләмишди, гырышыг үзүнү түк басмышды, кәдәрәвәр бир көркәм алмышды. Камил даима Асланын янында отурур. Аслан онун үчүн нағыл данышыб күлдүрүрдү. Камил исә Асланы үрәкдән севирди. Бир дәфә Әскәр чай ичәндә Аслан көзү юмулу кәлиб бирдән чая тохунду. Чай Әскәрин үстүнә дағылды. Әскәр бундан тәнкә кәләрәк о саат ериндән дуруб Асланын үзүнә бир силлә вурду. Аслан бир сөз демәйиб агламаға башлады вә әлини көйә галдырыб деди: «Пәрвәрдиқара, мән нә бәд әмәлдә олмушдум ки, мәни бу гәдәр зүлмә дүчәр эләдин...»

Әскәр буну көрүб:

— Эвимдә галдығын бәс дейил, һәлә бир мәни гарғыйырсан да,— дейиб Асландан әвдән кетмәсини тәләб этди. Зүлейха нә гәдәр ялвардыса мүмкүн олмады. Әскәр Зүлейханын да ялвармасындан тәнкә кәлиб ондан да эви тәрк этмәйи тәләб этди. Зүлейха кор-пешман гардашынын әлиндән тутуб, бачы-гардаш ағлая-ағлая өз көһнә эвләринә кәдиләр.

Аслан күн-күндән зейфләйирди. Зүлейха да һәр күн ағлайыр, Фәрһады гарғыырды ки, нә үчүн онлары бу гәдәр бәлая салды. Һәрдән Зүлейха Қамили күчәдә көрүр, бағрына басыб ағлайырды. Залим Әскәр ананы өз баласындан айырдығы бәс дейил, Қамили анасынын янына кетмәйә дә гоймурду.

Аслан бүтүн олан-олмазыны хәрчләмишди. Зүлейха һәрдән әв шейләриндән сатыб хәрчләйирди. Фәрһад исә өзүнү Қулзарла бир хәлвәтә чәкиб раһат яшайырды. Фәрһад арабир күчәдә көрүнүрдүсә дә, амма Қулзарын

һарада олдуғуну һеч кәс билмирди. Фәрһад гуллуғдан чыханда даһа бир янда әйләнмәйир, тез әвә гайдырды. Қулзар исә горхудан әсла байыра чыхмырды. Бир дәфә гары арвад Қулзарын анасикилә кәлиб сөһбәт арасында бирдән чашыб деди:

— Дүнән Қулзар ханымжилдә идим, Фәрһад да...— Бирдән ишин кизлин олдуғуну дүшүнүб сәсини кәсди. Қулзарын гардашы буну әшитчәк тез гарыдан тәләб этди ки, Қулзарын ерини десин. Гары әввәл демәк истәмәди. Амма Әһмәд өлүм тәһдидилә она дедиртдирди. Бу нечә вахта Әһмәд бачысынын белә намуссузлуғундан нараһат олуб, даим интигам гәсдилә ону ахтарырды. Бачысынын хәянәтиндән элаләтә дүшмүш Аслана тез-тез баш чәкирди вә она аз да олса шей алыб апарырды. Қулзарын сорағыны алчаг Әһмәд чох шадланды, бу кечә нә саяг олса бачысынын ганы илә үстләринә атылан бәднамлығы юмаға гәрар верди.

Гары буну көрүб тез Қулзаркилә кәлди, әһвалаты Қулзара сөйләди. Қулзар да тез Фәрһада деди. Кечә Фәрһад әһвалаты хәфиййә полисинә хәбәр верди. Онлар да бир дестә кәлиб пусгуда даяндылар. Кечәдән бир гәдәр кечмиш Әһмәд әлиндә бычаг Қулзаркилин эвинә кәлди. Јавашча өзүнү һазырлайыб гапыны дөйдү. Бу һалда хәфиййәчиләрдән бири гапыны ачды. Әһмәд ичәри кирчәк дөрд тәрәфдән ону бүрүдүләр. Әһвалаты баша дүшән Әһмәд тез кери дөндү. Байырда онунла үз-үзә кәлән хәфиййәчини көрүб, гачмаға йол олмадығы үчүн, әлиндәки бычағы онун үрайинә санчды. Полис һәфәри йыхылды. О бириләр тез йүйүрүб Әһмәди тутдулар. Бу анда онун үзү бир ердә дуран Қулзар илә Фәрһада саташды, һирсиндән башы һәрләнди:

— Бинамус бачы, намуссуз гардаш, һеч тәләсмәйин, нә гәдәр мән һәятда варам ләкәдар әдилмиш намусумун интигамыны сиздән алачағам. Әкәр интигам алмамыш өләрсәм, гой хәлайиг десин ки, намусу ләкәләнмиш бир бинамус дүнядан кетди.

Әһмәди бирбаш һәбсханая апардылар. Инди Қулзар илә Фәрһад һеч кәсдән горхмурду. Бир Әһмәд иди, о да һәбсханая дүшдү. Һөкүмәт адамыны өлдүрдүйү үчүн нечә ил һәбсханада ятачағды. Амма онлары вичдан һәмишә нараһат эдирди. Бир шадлығы вахтында Аслан ядларына дүшүр, һәр икисинин рәнки саралыб сусталырды.

Камил он ики яшында иди; мектебэ кедирди.

Аслан илэ Зүлейха мин үсрэт илэ доланырдылар. Камил кизлиндөн онларын янына кэлирди. Аслан начар галыб эви сатды. Гейри шейлэриндэн дэ чох галмамышды. Яваш-яваш һэр шей гуртарырды. Зүлейха доланмагын мүмкүн олмадыгыны көрүб бир эвдэ гуллугчу даянды. Һэр ахшам гардашынын янына кэлирди.

Әскәр дэ өзүнэ бир арвад алмышды. Арвад Камили инчитдийиндэн Камил гүссэ эдирди, һэр күн хэлвэти анасынын янына кэлирди. Атасындан алдыгы хәрчлийи кизлин анасына верирди, һэрдэн дэ анасынын ағладыгыны көрүб дейирди:

— Ағлама, ана, мектеби гуртаран кими сәни һэр дәрдән хилас эдөчөйәм, һэлэ инди мән дэ атамын элинэ бахырам.

Аслан лап тагәтдөн дүшмүшдү. Даһа тәрпәнэ билмирди. Зүлейха мин эзабла ону сахлайырды. Бир күн о да нахошлады.

Онлар күнләрлэ эвдэ ач галдылар. Аслан о ян-бу яны ахтарыб тапдыгы төр-төкүнтүдөн бачысына верирди, өзү емирди; һәтта начар галыб утана-утана диләнмәйә мөчбур олду. Бир дөфә ахшам вахты Фәрһад йол илэ кедәркөн диләнчийә пул вермәк истәдикдэ бирдән, һөвлнак кери атылды, бу сифәтдән дөнмүш зәиф диләнчини таныды, —о, өмрүнү гардаш йолунда сәрф эдән Аслан иди. Тез бир бешлик вериб әтрафа бахараг гачыб кетди.

О кечә Фәрһад хөялатдан ята билмәди. Зүлейха һэлэ нахош иди. Гоншу арвад онлар үчүн бир чөрәк кәтирди. Аслан она тәшәккүр эдәндэ, арвад аһ чөкиб деди:

— Аллаһ белә гардаша лә'нәт эләсин ки, сәни бу бәлая салды, эл арасында русвай эләди. Инди сәнин һалындан һеч хәбәр дэ тутмур. Һэлэ үч күн бундан габаг бир оғлу да олуб.

Аслан буну эшитчәк тез аяға галхды, лакин зәифликдән өзүнү сахлая билмәйиб йыхылды, бир дэ галхды:

— Аһ, хаин гардаш, — деди, — аһ, чан анам! Мән әнди мө вәфа этдим, оғлуну сахладым... Даһа таб кәтирә билмирәм.

Гоншу арвад кетди.

Зүлейха Асланын һалыны пис көрүб тез ериндән дурду:

— Гардаш, — деди, — һеч фикир эләмә. Аллаһ өзү онлара чеза верәр.

Аслан деди:

— Йох, бачы, даһа бәсдир. Мән бу гәдәр эзаб илә дуняда галдым, сәнә дә эзаб вердим. Инди мән кеди-рәм... анамын янына... Сәндән чоһ разыям. Анама дейә-рәм ки, бир Зүлейха сәнин сөзләринә эмәл этди. Мәни һалал эт, бачым,—дейә ерә йыхылыб өлдү.

Зүлейха өзү нахош, билмирди ки, нә этсин. Билмәррә өзүнү итиришиди. Анасы ядикар гойдуғу өртүйү чыхарыб Асланын үзүнә сәрди. Пул йох иди ки, ону дөфн эләтдирсин. Гоншулар йығылдылар. Зүлейха биһтияр аяға галхыб Фәрһадкилин эвинә кетди ки, хәянәтин нәтижәсини она билдирсин. Ичәри кирчәк, Күлзар илләр-дән бәри көрмәдийи вә көрмәк истәмәдийи Зүлейханы көрүб бурда бир иш вар ки, бу бизә кәлиб, дейә тез онун байыра чыхмасыны тәләб этди. Зүлейха бу ишдән даһа да гейзә кәлиб:

— Гардашымын эвидир, кәлмишәм, сәнә нә вар,—дедикдә, Күлзар гуллугчуя һим эләди ки, Зүлейханы байыра чыхартсын. Гуллугчу Зүлейханы итәләйиб байыра чыхартды. Зүлейха гапыя сөйкәниб ағламаға башлады:

— Аһ, нә сәбәбә эзиз гардашымын интигамыны хаин бир гардашдан алмайым,—дейә яхында олан аптек мағазасына кедиб, бир аз зәһәр истәди. Аптеки Зүлейханын һалыны көрүб «өзүнү өлдүрмәк истәйир»—дейә вермәди. Зүлейха ялвармаға башлады. Ахырда аптекиннин она язығы кәлиб, үстүндә зәһәр ады язылмыш бир шүшәйә бир гәдәр күлаб төкүб она верди. Зүлейха яваш-яваш Күлзаркилә кәлиб хәрәк отағына кирди вә шам этмәк үчүн һазырланмыш гаבלара бир гәдәр зәһәр төкмәк истәдикдә Фәрһад гапыны ачыб ичәри кирди. Шүшәни онун әлиндән алыб үстүндә зәһәр адыны көрчәк чығырыб деди:

— Мәними зәһәрләмәк истәйирсән?!
— Сәни зәһәрләмәк истәйирәм! Сәни!

Фәрһад Зүлейханын боғазындан япышыб стол үстүнә йыхды вә бир вахт бурахды ки, Зүлейха өлмүшдү. Фәрһад бачысынын таппылыты илә ерә дәйдийини көрүб өзүнү итирди вә титрәмәйә башлады. Бачысына рәһми кәлди, тез йүйүрүб ону гучаглады, вә титрәк әлләрилә ону тәрпәтди, өлдүйүнү билиб галхды, далы-далы отагдан чыхды. Сабаһысы гәзетләрдә язылды ки, мәшһур мү-

һәндис Фәрһадын бачысы Зүлейха зәһәр ичиб өзүнү өлдүрмүшдүр.

Камил буну эшитчәк тез мәһәлли-һадисәйә кәлди. Шүшәнин үстүндә аптекин адыны охуюб тез аптекиннин янына кетди ки, «нә һагла анама зәһәр сатмысыз». Аптеки мә'лум этди ки:

— Мәним она язығым кәлдийи үчүн зәһәр әвәзинә күлаб вермишәм.

Камил буну эшитчәк тез һәким көтүрүб ора кетди. Һәким, Зүлейханын чәнәзәсинә бахыб деди ки:

— Бу зәһәрлә өлмәйиб, буну боғулар. Һәлә боғазында да бә'зи нишанлар галыбдыр.

Зүлейханын боғазындакы нишанын Фәрһадын мүрәккәбиндән олдуғуну сүбүт этдиләр. Камил бу мә'луматы вә орада иштирак эдән шәхсләрин адыны языб сандығында кизләтди.

Ики бәдбәхти, ики бәдбәхт бачы-гардашы бир күндә мәзара тапшырдылар.

Фәрһад бир гәдәр пул хәрчләйәрәк өзүнү гуртарды.

Лакин инсанлар мәһкәмәсиндән өзүнү пул илә хилас эдән Фәрһад, вичдан вә һәя мәһкәмәсиндән дә өзүнү хилас эдә биләрдимиз? Һейһат!..

Һәя вә вичдан Фәрһады ичиндән бир вәһши кимн чейнәйир, ити чәнкәлли бир пәләнк кими ону дидирди. Фәрһад һара кедирсә бу һал ону тә'гиб эдирди. Нә гәдәр шад вә фәрәһәфза! бир ердә олса, Фәрһад бир дәгигә асудә гала билмирди. Шадлығын ән дәрин бир ериндә, залим әлләрилә Зүлейханын зәриф боғазындан япышдығы көзүнүн габағына кәлирди. Фәрһад дәрһал һөвләк кери чәкилир, чырпынмаға башлайырды, адамлар онун башына йығылырды. Фәрһад бир аздан сонра енә айылырды. Бу бир дөфә олмады. Чамаат Фәрһадын дәли олдуғуну зәнн этди. Доғрудан да Фәрһад даима эзаб ичиндә иди; о сифәтдән дә дәнмүшдү; һәмишә тутгун, мүтәфәккир вә гәмли иди: һеч үзү ачылмырды. Тутдуғу ишләр хәялидән кечәндә өз-өзүнә дейирди: Аһ, бу гәдәр дә вәһшилик олармы ки, мән этдим! Бу нә вичдан-

сызлыгды! Нэятыны йолумда сэрф эдэн эзиз гардашымы күнэшин зиясындан мэррум эдиб, саиллий гэдэр эндрдим. Ядымдадыр, о кечэ... Бүтүн алами гаранлыг, түзн, кэдэр бүрүмүшдү, мэн йолла кедирдим, көрдүм, йки көздөн кор олан гардашым эллэрини ачыб ялварыр: «Дин гардашларым, мэнэ көмөк эдин, аллаһ сизи мәним кими ээлил эләмэсин!» Аһ, өз бачымы мэн залим, мэн вәһши өз элимлэ боғуб өлдүрдүм... Эчэба, гиямәтдә ана-ма нә чаваб верэчәйәм?..

Фәрһад тамамилә өзүнү итирирди. Бир күн гәбриста-на кетди. Ян-яна газылымыш ики гәбрин арасында оту-руб ағлады: «Аһ, бағышлайын мәни, мэн сизә зүлм эт-дим... Бағышлайын бир күнаһкары ки, дизи үстә чөкүб сиздән үэр истәйир...» Фөгәт мэгбәрәләрдән һеч бир ча-ваб олмадыгы үчүн кор-пешман эвә гайытды. Гуллуға кедирдисә дә, көрдүйү ишләр нәзәриндән кечиркән дуруб о тәрәф-бу тәрәфә чырпынырды. Каһ да ялварыб зарыл-дайырды. Фәрһадын артыг ишә ярамадығыны көрүб гул-лугдан харич этдиләр. О, тамамилә дәйишиб үзүнү түк басмыш, башынын сачлары ағармыш, көзләри чухура дүшмүшдү; санки, бир гэдәр бундан ирәли шад, мәсууд вә мөшһур бир мүнәндис олан Фәрһад бу дейилмиш, бу аңчаг бир чүнун имиш.

Һәмишә шад бир һәят сүрмәйә адәт эдән Күлзар буна давам эдә билмәйиб, Фәрһада:

— Мән сәнин эвиндә бу гэдәр эзаб арасында гала билмәрәм, ал бу сәнин ушағын!— дейә балача ушағы Фәрһадын үстүнә атыб кетмәк-истәдикдә, Фәрһад дигтәт-лә Күлзарын үзүнә бахды, зира ону көрмәк истәмәдийин-дән чоһдан онун үзүнә бахмамышды, о саатда бир кечә бағда кечирдийи хаинанә дәгигәләр ядына дүшүб чәлд аяға дурду:

— Аһ, хаин! Мәним бүтүн бу бәдбәхтлийимә, бу эза-быма сәбәб сәнсән! Сәнин хәянатин бизим эвимизи йых-ды. Бу бәс дейилмиш кими, инди гейрисиин дә эвини йыхмаға кедирсән. Хаин, көрмәйчәккәнми эмәливин чә-засын! Йох, сәнин нүфузун алтында бу гэдәр чинайәтә мүртәкиб олдуғум үчүн, бу гэдәр эзаба дүчар олдуғум үчүн эркән солмуш хошбәхт аиләмезин интигамыны сән-дән алачағам, хаинлийинин чәзасыны өз элимлэ верә-чәйәм! Фәрһад буну дейиб Күлзарын боғазындан япыш-ды, боғуб ушағын үстүнә йыхды.— Көр, бу да чәза... эда-

ләт... мүкафат, интигам...— дейә мәнчунанә аддымларла отагдан чыхды.

Фәрһады тутуб һәбсханая апардылар.

Бир нечә күндән сонра Камил, юрист вәзифәсиндә кә-либ, бүтүн анасы барәсиндә чәм этдийи мәлуматы эда-ләт мәнкәмәсинә верди, ишин тәзәдән тәһриг эдилмәсини тәләб этди.

Мүһакимә эдилиркән Фәрһаддан сорушдулар:

— Сәнә иснад верирләр ки, Зүлейханы да сән боғуб өлдүрмүсән, нә илә өзүнү сафа чыхара биләрсән?

Фәрһад эсә-эсә аяға дуруб деди:

— Бәли, доғрудур, мән өлдүрмүшәм, мән бәдбәхт! Зү-лейханы да мән өлдүрмүшәм, гардашымын да көзләри-нин кор олмасына мән баис олмушам. О заманлар мәним үрәйим даш кими иди. Сонра һәятын ити пәнәләри ал-тында эзилдим, дидилдим, өзүмүн бу хала дүшмәйимә сәбәб олдум. Мәндән савай бир хаин дә варды ки, мәним бу хала дүшмәйимә, чоһу, о сәбәб олмушду. Амма мән ондан өз интигамымы алдым. Инди дә хаини эдирәм ки, бачымла, гардашымың, интигамыны мәндән аласы-ныз,— дейә Фәрһад тагәтдән дүшүб ерә йыхылды.

Бир аз кечәндән сонра әдаләт мәнкәмәсинини үзвләри чыхыб, мөшһур мүнәндис Фәрһадын ийирми ил каторга чәзасына мәнкум эдилдийини билдирдидәр.

Фәрһад, Зүлейха адыны эшиңдәндә, енә һәмгин мүдһиш дәгигәләр көзү өнүндә дурду. Дизи үстә дүшүб деди:

— Бачым, Зүлейха, бағышла мәни... Кәлирәм гара үз-лә сәнин янына... Бағышла мәни... Оһ, Зүлейха, күнаһ-карам, бағышла... Эй мәндән интигам алан чаван, сән-дән чоһ разыям ки, мәним тез һәлак олуб эзаблардан хи-лас олмағыма сәбәб олдун! Бари кәл бу яхшылығына көрә үзүндән өпүм!

Камил Фәрһадын ачы һалыны көрүб, имтина этмәйиб янына кетди.

— Мән һәмгин гәтлә етирдийин Зүлейханын оғлу Ка-миләм,— деди.

Буну эшитчәк Фәрһад керчәкылди.

— Кет, мәним әлләрим ганлыдыр, сәнин пак вә мүгәд-дәс бәдәниңә дәймәсин! Аңчаг гиямәт күнү анандан өз күнаһкар гардашынын эфв эдилмәсини хаиш эдәрсән.

Кет, әлләрини мәним напак олан бәдәнимә вурма! Чәкил... Фәрһад әсәрәк бирдән ерә йыхылыб руһдан айрылды.

Ахырынчы нәфәсдә Фәрһадын ағзындан анчаг бу сөзләр әшидилди:

— Бағышла, Аслан... Бағышла, бачым Зүлейха... кәлирәм... күнаһкарам... бағышла.

15/VII—1916.

МӘНСУР ВӘ СИТАРӘ

Баһарын орта айы иди. Шәһәрин кәнарында олан бөйүк бир бағчада, һәр ердә олаң кими, ағачлар көйәриб ярпаг ачмышды. Бу бағ дөвләтли адамын дейилсә дә, лакин саһибни Аслан чох чалышган олдуғу үчүн, һәр күн өз рузисини газаныб күлфәтилә баһәм бәхтияр яшайырды. Аслан бағчая чох гуллуғ әләдийи үчүн, бағ шәһәрин бүтүн башга бағларындан көзәл иди. Һәр тәрәфдә ағачлар, сәрвләр, чинарлар, алма, армуд, килас ағачлары гайда вә низам илә әкилиб, араларында алчаг көй от битмиш иди. Бағчанын ортасында бир һовуза дөрд балығ бурахылмышды ки, дурулуғундан нур кими парлаян суюн арасында чәлд һәрәкәтләрилә шад үзүрдүләр. Суюн әриф шәфәгләри һовузу әһатә әдән яшыл ағачларын үстүнә дүшүб кечәндә, илдырыма бәнзәдийи үчүн, бу ләтафәтә тамаша әдәни гүввейи-бәргиййә кими мүтәәссир әдирди. Ағачларда чүрбәчүр күлләр ачылыб сәһнейи-асимана бахыб күлүрдү. Хәфиф әсән һава ней кими бүлбулани-хошәлһанын һәзин нәвасына гатышыб

маһир бир мусигишүнасын белә чала билмәйчәһэйи ләтиф һавалар чалырды.

Һәлә бу ләтафәтин үстүнә һәр сәһәр саф һавада па-ришан сачларыны күрәкләринә өртүб хураман-хураман сейр әдәрәк, тәбиәтин бу көзәллик вә ләтафәтинә тама-ша эдән бир гызын бәхш этдийи мәнзәрәйи-фәрәһәфзаны артыранда, бағча дүня үзүндә яранмыш икинчи бири чән-нәт, гыз исә, дүня беһиштини тәзийн этмәкдән өтрү сә-мадан әнмиш бир мәләк олдуғу ашкар көрүнүрдү. Гыз ширмайи кими ағ әлләринин бирини шамама кими галх-мыш дөшүнүн алтына вуруб, о бири әли илә һәрдән сачларына низам верирди. Назик ипәк көйнәйини һәзиң-һәзин мей вуран баһар һавасы елләндирдикчә, көйнәк елләниб һәмин дүня һурисинин сүд кими ағ бәдәнини ел-ләйир, гыз исә, онсуз да сәрв илә рәғабәт эдән бүләнд гамәтини йүксәлдиб аһулар кими тәсвири нагабил бир назу нәзакәтлә ерийирди.

Бу нәзакәтилә нәзәнин гыз һовузун кәнарына етишиб ән зәриф хош райиһә вә янағлары кими гызармыш бир гызылкүл дәрив ширмайи әли илә абидар ләбләринә яхынлашдырараг, күлүн ярпағлары үстүндә алмас гәт-рәси кими парлаян шәбнәми-рузикары күлдән даһа зә-риф олан додағлары илә әмәрәк, бир вәһши марал чәлд-лик вә вүғары илә һовуз үстүнә атылыб гурулан күрсү-нүн үстүндә отурду. Һовузун кәнарына атыланда, дөш-ләри баһар ярпағы кими әсиб инсанын үрәйини дәхи тит-рәдирди. Нәзәнин отуруб-дуранда, ай кими парлаян үзү-нә төкүлмүш сачларыны башынын һәрәкәтилә чийнинә төкәрәк, ири вә гара олдуғу һалда, бир пиялә нур кими шәфәг сачан көзләрини һовузда үзән балығларла тикди.

Аһ, тәбиәтин бу сәһәр вахты бу бағчада яратдығы ләтафәт, зәрафәт вә мәнзәрәйи-фәрәһәфзанын йүздә, миң-дә, һәтта миллионда бирини тәсвир этмәйә бу садә гамыш-дан япылмыш ачиз гәләмдә гүдрәтми олачаг? Һейһат, йох вә енә йох!.. Инсанлары мүтәмәддин¹ әдиб дүняла-ры, дәрәялары, сәһралары, һәтта асиманлары белә ачиз инсанларын тәһти-тәсәррүфүнә вә табелийинә кечирән гәләм ағ қағыз үзәриндә гара сәтирләр язмагла, гүввейи-бәргийәдән даһа мүдһиш, даһа горхунч силаһлар яра-

дыб, инсанлары ай вә зәһрәләрлә белә бәһс этмәк чәса-рәтинә малик эдән гәләм, көзәл, абад биналары виран,— виран, хараба ерләри абад вә лаләзарә дөндәрән гәләм!.. Бу күн тәбиәтин яратдығы бу мәнзәрәйи-фөвгәл² адә гар-шысында ачиз, мат вә мүтәһәйир!!!

Гәләмин белә ачиз вә биэ³тибарлығыны көрәндә рәс-самларла әл атаг! Әчәба, һансы рәссамдыр ки, һовуз кә-нарында отуран нәзәнин гызын күл кими гызармыш янағларыны, юхудан тәзә айылдығы үчүн аһу бахышы илә гырпымысыз, балығларла бахан көзләрини, залим чәл-ладлар шәмшири кими чан алмаға һазыр олан гашла-рыны лайигинчә тәсвир эдә билсин? Һансы рәссамдыр ки, маһирлийинә мәғрурән, о, ганы ахачаг гәдәр зәриф вә гырмызы олан додағларла о хошрәнк күлүн япышыб бир-бириндән сечилмәдийини тәсвир эдә билсин? Һейһат, енә йох! Онлар да, онлар да ачиз! Мат вә мүтәһәйир!

Әчәба бу гыз кимдир вә кимә гисмәт олачаг?!

Бу гыз Асланын олуб, ады Ситарә иди. Әвләриндә дөрд адам яшайырды. Бири һәмин гыз, ата-анасы вә бир дә бу гызын Мәнсур адлы көзәл әмиси оғлу.

Мәнсур алты яшында икән, атадан вә анадан етим галмышды. Аслан ону көтүрүб өз һимәйәси алтында сахлаяраг, Мәнсурун элмә һәвәскара олмағына рәғмән ону охутдуурду. Мәнсур бөйүк бир һәвәслә охумагла бәрәбәр чох зирәк вә тизфәһм⁴ олдуғу үчүн, ариф олан-лар кәләчәкдә бу етим чаваны көзәл сәадәт көзләйчә-йини билирдиләр. Мәнсур он сәккиз, амма Ситарә он беш яшында иди. Ситарә дә охуюрду.

Аслан һәмишә, һәтта ушағлыгдан бу вахта гәдәр бун-ларын мейрибан доланмағыны көрүб:

— Ситарә! Сәни Мәнсура верәчәйәм!

Мәнсура да:

— Мәнсур! Оху, оғлум, Ситарәни сәнә верәчәйәм,— дейә, һәр икисини охумаға һәвәсләндирди. Лакин Си-тарәнин о нәзәнин бәдәни охумағын мөһнәт вә чәфала-рына даянмадығы үчүн, Мәнсур өз дәрсиндән сонра бө-йүк зәһмәтләрлә Ситарәнин охумағына чалышыб кәлә-чәкдә онунла бир ердә доланачағыны нәзәрдә тутараг, мин мәшәггәтлә дәрсләрини өйрәдирди. Ситарә дә Мән-

¹ мөдәни

² тез баша дүшән

суру чох сеvirди. Һәлә ушаглыгдан Асланын сөzlәри бу ики чаваны һөвәсләндириб бир-биринә мәнһәбәт зәнчирилә бағлайырды.

Һәр ики чаван күндә бағын ичинә чыхыб сейр эдирдиләр. Һәлә ики ил бундан габаг һовузун кәнарында олан һүндүр чинар ағачынын дибиндә бир-бириндән айрылмамағы әһд әтмишдиләр.

Будур, ики ай иди ки, Ситарә мұәллимлик сензи алыб гуртармышды. Амма Мәнсур дәрсини тамама етирмәк үчүн һәлә беш ил дә охумалы иди.

Амма һеч кәс сормур ки, бәс Мәнсур һаны?

Аһ, Мәнсур! Бәдбәхт чаван һүндүр чинар ағачынын дибиндә мәнзун вә гәмкин отуруб баһар булуту кими көз яшларыны ахыдараг, һәрдәнбир мәлул-мәлул Ситарәйә тәрәф бахыб һәзин вә ағлар бир сәслә:

— Аһ! Залим зәманә, рәһмсиз дөвран, вәфасыз өврәтләр!—дейә ағлайыр.

Бәс Мәнсур нийә тәк отуруб ағлайыр?

Будур, алты айдыр Ситарә әһдини сындырыб, Мәнсур илә данышмаг белә истәмир. Һәлә чохдан атасына демишди ки:

— Мән Мәнсура кетмәк истәмирәм, гоншумузда олан дөвләтли Сәлманын оғлу Һәсәнә кетмәк истәйирәм!..

Аслан бундан мәнзун олуб нә гәдәр Һәсәнин биар гумарбазын бири олдуғуну дейәрәк, Ситарәйә нәсиһәт эдирдисә, Ситарә эшитмәк белә истәмәйиб:—Мән Мәнсура дейил, Һәсәнә кедәчәйәм!..—дейә тә'кид эдирди. Зира Ситарә көрүрдү ки, Мәнсурун әлиндә бир дөвләт йохдур. Ким билир беш илә өләчәк вә я галачаг? Һәсән исә, дөвләтли олдуғу үчүн һәр күн Ситарәйә бәхишләр алыб кәтирди.

Ахирүл'әмр, Аслан начар галыб Ситарәнин сөzlәринә разы олмаға мөчбур олду. Будур, нишан кәлиб, сабаһ той олачаг, о бири күн дә кәлин кедәчәкдир.

Бичарә Мәнсур бу алты айда, әләлхүсус, бу бир нечә күндә диванә кими олмуш, әлиндә пул, ярында вәфа олмадығы үчүн һәр күн бу ағачын дибиндә отуруб чаняндырычы нәлөләрлә ағлайырды. Бивәфа Ситарә бу нәлөләри эшидиб, бу ганлы көз яшларыны көрүрдүсә дә, сәнжидланә бир төвр илә янындан кечәрәк о тәрәф-бу

¹ даш гәбликлә.

тэрэфэ кедиб хэлэ бир гэдэр истехэзаянэ назларла Мэнсурун яраларына дуз сәпирди. Бичарэ Мэнсур исэ онлара мугабил агламагдан башга бир чарэ тапмырды. Чох вахт бичарэ Аслан бу налэлэри көрүб, Мэнсурун янына кэлиб:

— Оглум, Мэнсур, хеч аглама! Мэн сәнин үчүн Ситарэдән дэ көзөл бир гыз тапарам! Сән севкили гардашымын ядикарысан,—дейэ она тәсәлли верэрэк көз яшларыны слиб эвэ апарырдыса да, Мэнсур сакит олмайыб, эмисиндән айрылан кими енэ отағын гапыларыны баглайыб агламаға башларды.

Артыг Ситарэйэ ялвармагдан башга бир чарэ галмады. Бу күн эн ағыр вэ горхунч гэдәмлэрэ чәсарәт этмишди. Бәлкэ ялвармагла Ситарәнин үрәйинэ рәһм дүшсүн дейэ, бу күн ахырынчы гәтрэ һәят дәрманыны ичәчәк! Сағалмаса? Ахырынчы чарәни ялвармаг билиб, ялварачаг. «Йох!» десэ, нэ олачаг? Дүшүнүнүз? Элбәт ки, интиһар!...

Будур, ярым саата гэдэр кечди, Ситарэ әввәлки вүгары илэ һовузун кәнарындан атылыб эвэ тәрәф еримәйэ башлады. Мэнсур позгун зәлил бир һалда галхыб, онун кечәчәйи йолда даянды. Ситарэ бунун янындан кечәндэ, Мэнсур зәлил диләнчиләр кими һәр ики әлини бир төврү-сәфилянэ илэ Ситарэйэ тәрәф узадыб ики дизи үстә йыхылыб:

— Эй көзәлим, мәнэ рәһм эт!!!

Амма бурада Ситарэ она чатыб:

— Йол вер!—дейэ онун янындан кечиб кетди.

Мэнсур әлләри бир гэдәр көйдә галыб мәзлум-мәзлум Ситарәнин далынча бахараг, биһтияр көзүнүн яшы ахырды. Ситарэ әвләринэ йол апарачаг алчаг пилләнин үстүндә бир әлини гапыя узадараг, башыны чевириб Мэнсура бахыб енэ әввәлки вүгар вэ вәһшиликлэ сәнкдиләнэ эвэ кирди.

Мэнсур дизи үстә отуруб бахырдыса да, хеч бир шей көрмәйиб юху илэ ояглыг арасында иди. Ситарэ ичәри кирәндә, Мэнсур биһтияр үзүгуйлу ерә йыхылды. Артыг Мэнсур ояг дейилди. Хеч бир шей дәхи көрүб эшитмирди.

Бичарэ Мэнсур нэ этрафында баһарына хәфиф бади-һавасилә әсиб хәфиф-хәфиф уюлдаян ярпагларын уюл-

тусуну, нэ һәзин-һәзин наләләрлэ күл башына фырланан бүлбүлләрин нәвасыны эшидирди. Һәтта эмисинин бағчаны сөйр эдәндә, буну көрүб янына кәлдийини көрмүрдү. Эмиси Мэнсурун һалыны көрүб о да ағлады. Әзиз гардашындан ядикар галмыш Мэнсуру—истәкли бир адамыны торпаглар үстүнэ сәрилмиш көрүб:

— Бичарэ Мэнсур! Әзиз өвлады! Мән сәнин сәәдәтини йүксәлдиб истигбалыны парлада билмәдим!—дейиб биһтияр көзләриндән яш төкүлдүрдү.

Һәгигәтдә дә һәркаһ Аслан чан баһасына белә отурачаг бир чарэ тапсайды, өз чаныны әсиркәмәйиб Мэнсуру бу дәррдән азад эдәрди. Амма ки, файда йох иди. Аслан мәнзун бир һалда Мэнсуру галдырыб эвэ кәтирэрәк, өз рәхти-хабына салды. Бир гэдәрдән сонра Мэнсур ачы вә һәзин бир инилтилэ айылараг, өзүнү эвдә көрүб галхды. Эмиси вә эмиси арвады ятағынын янында отурмушдулар. Бунлар кетдиләр. Мэнсур өзүнү тохдада билмәйиб зар-зар ағлайырды. Наһар олду, күнорта олду, күн гүрүба әйилди. Мэнсур һәлә дә зарылдайырды.

Үч күн иди ки, хеч бир шей емәмишди. Күн батды. Мэнсур бичарэ һәнүз үмидини кәсмәйиб дүбарэ баға кәләрәк, һаман чинар ағачынын дибиндә отурду. Бир о гәдәр кечмәди ки, узагдан Ситарәнин ай кими парылдаян сифәти көрүндү. Ситарэ енэ кечмишки наз-назакәт вә вүгар илэ кәлиб һовузун кәнарында отурду. Мэнсур мәлул-мәлул бир гәдәр она бахыб говруландан сонра, артыг даяна билмәйиб галхды ки, онун янына кәләрәк, ялварыб өз дәрдләрин десин...

Лакин бу һалда диварын үстүндән һәсән ашыб һовузун кәнарына кәлди. Мэнсурун исә, дизләринин тагәти үзүлүб өз ериндә чырпынды. Һәсәнин кобуд вә наһамвар әлләри Ситарәнин сүраһы кәрдәнинә тохунанда, санки Мэнсурун үрәйинә илдырым тохунурду. Нә чарә? Бичарэ Мэнсурун агламаг сәдасы, зарылтысы вә нәвасы ики даш үрәкли инсанын гәһгәһәләри арасында итиб кедирди.

Инсанын севкилиси, истәклиси, мәшүгәси әғяр илэ отуруб, ойнайыб күлсүн, инсан өзү исә наәлач кәнарда отуруб бахсын! Онда нә олар?

Аһ, артыг Мэнсурун үрәйиндәки дәрд-гүссәләри язмайыб өзүнүзә мүнәввәл эдирәм. Өзүнүз дүшүнүб Мән-

сурун гэм вэ гүссэсинин мигдарыны, ярымчыг да олса, мүййән эдин.

Бурада Мәнсурун нитги гуружуб дили ағзында. фырланмайырдыса да, амма үрәиндән дә олса бу сөзләри дейчәйи йә'гиндир:

Бу дөвран кәрдишиндән синәси ал ган олан көндүм!
Кечә-күндүз иши фәган, ничран олан көндүм!
Кечә та сүбһәдәк шәм одуна парванә так яндым,
Зияни-шәм'и исә, гисмәти-инсан олан көндүм!
Көрән мәшугини әгяр илә сейрү сәһбәтдә,
Бу чәннәт бағы чешми-заримә ниран олан көндүм!
Әчәб ничр атәшинә янмышам, тагәт кедиб әлдән,
Фараги-яр илә бейти-дили виран олан көндүм!
Аман, эй чәрхи-кәчрәфтәр, бәсдир, әл көтүр мәнән!
Ян, эй яри-дили әгяр үчүн чанан олан көндүм!

Һәр нә исә, ики саат гәдәр кечәндән сонра һәсән енә дивардан ашыб кетди. Ситарә исә, бир сәрви-хураман кими кәлиб эвә тәрәф кетмәйә башлады. Мәнсур икинчи дөфә дурараг, әлләрини Ситарәйә тәрәф узалдыб көзүндән сел кими яш төкәрәк, Ситарәнин габағында дизи үс-тә отуруб деди:

— Эй бивәфа! Бари бу бир нечә кәлмә сөзүмә гулаг вер!..

Ситарә бир төври-вүгар илә дуруб ири гара көзләрини Мәнсурун үзүнә тикди. Мәнсур бу мәрһәмәтдән бир нөв тагәтә кәлиб көз яшы төкәрәк, бир сөвти-зәлиланә илә аһуналәйә башлады:

— Эй бивәфа Ситарә! Эй биз'тибар әмим гызы! Сән мәнимлә һәммин чинар ағачынын дибиндә әһд бағламадынмы ки, бир-биримиздән айрылмаяг, әчәба нә тез әһдини унутдун? Эй биинсаф! Ая мәнә рәһмин кәлмәди ки, илләр узуну мәним һәятымы зәһәрләйиб мәни ничран одуна яндырмаға, дәрдү бәлая кирифтәр эләмәйә разы олурсан? Әчәба сәндә ханымлара мәхсус назик, мәрһәмәтли үрәк йохму? Аһ! Ситарә! Мәни яндырма! Мәни әбәдлик олараг, ничран сәһрайи-бипаянынын¹ диррән-дә² вә вәһши һейванларынын чәнкәли-биәманына салма! Мәни әбәдлик олараг бәла дәрәясынын кирдаби-биниһа-йәсинә салыб чаван өмрүмү, парлаг истигбалымы гә'ри-

зүлмати-мәзарә ерләшдирмә! Мәнә рәһм эт! Аһ, бивәфа! Һаны о кечән күнләр ки, сәнинлә бу ағачын дибиндә вә саф новузун кәнарында ширин-ширин сөһбәтләрә, дәрин-дәрин ишрәтләрә мәшғул олуб, йүксәк бир һәят илә яшайырдыг. Онлары унутдунму? Аһ, биинсаф Ситарә, бимәрһәмәт Ситарә! Әгяры бу һәгир әмин оғлунун үстүнә аягландырмаг рәвамы?!.

Көз яшы Мәнсура данышмаға мане олурду. Мәнсур исә, тамам күчү илә чалышырды ки, ону сакит әдиб фүрсәт вар икән, сөзләрини десин. Лакин Мәнсур һаһаг чалышырды. Көз яшлары бир сейли-хүрушан кими чүшә кәлиб Мәнсуру сүкута мәчбур әдирди. Ахырынчы күчүнү йығыб ганлы көз яшлары арасындан:

— Ситарә! Бивәфа олма! Әһдә вәфа эт! Мәни яндырма, кәл, кәл, эй һәятымын зәһрейи-шә'шәәдары!¹ Кәл! Кәл! Кәл, эй истигбалымын шәм'и-пәртөвнисары! Кәл, кәл бивәфалығы тәрк эт! Мәнимлә бағладығын әһди сындырма! Әгяры кәнар эт! Мәни яндырма! Кәл! Кәл!..

Бурада Ситарә көзләрини Мәнсурдан чәкиб, чинара тәрәф бахыб фикрә кетди. Мәнсур исә, һәят илә, мәмәт² арасында чаваб көзләйирди. Бу чаваб өлмәк я галмаг чавабы олуб, Мәнсурун кәләчәк һәятынын мүгәддәрәтыны билдирәчәк иди. Бу чаваб Мәнсуру я көзәл бир һәята, парлаг бир истигбала етирәчәк, я әбәдилик олараг гара торпаглар алтында гаранлыг мәзара ерләшдирәчәк иди. Амма әфсус!.. Гәза бир фәләкзәдәни хилас әдиб әлиндән тутмаз, бәр'әкс, даһа да ону дәрин-дәрин гуяларын дибинә салмаға чалышар.

Будур, Ситарә башыны галдырды. Бир дә чинар ағачына бахараг үзүнү Мәнсура тутуб, күл ярпаглары кими гырмызы вә зәриф додагларынын арасындан:

— Йох, Мәнсур! Мәндән сәнә чарә ола билмәз. Өзүнә чарә тап!— дейиб, бир төври-гүрур илә йола дүшүб кетди.

Бу да ахырынчы үмид! Бу да зәиф сурәтдә ишыг верән үмид шәм'и ки, тәзәдән сөндү Мәнсур ерә йыхылмаг истәйирди. Лакин тамам күчүнү йығыб, бир ан әввәл һәятыны гуртарыб бу чәфалардан хилас олмаг үчүн галхды. Мүтәфәккир эвә кириб далынча гапыны өртдү. Диварда олан хәнчәри көтүрүб синәсинә гояраг, ахырынчы

¹ учсуз-бучагсыз чөл

² йыртычы

¹ парлаг, ишыгы зәһрәси

² өлүм

дөфө фөлөкдөн шикайэт этмэк үчүн ағлар көзлөрүни кө-
йө тикиб, тутгун вө дилсиз кәлмәләрлө тәкәллүмә баш-
лады:

— Ah! Залим зәманә! Кәчмәдар дөвран! Бивәфа та-
ле!!! Эй чәрхи-кәчмәдар! Әчәба, мәним бу бәдбәхтлийим-
дән сәнә бир сәмәрә вармы ки, мәнә бу гәдәр дәрду
мөһнәтә, әзабу әзыййәтә дүчар эләдін? Әчәба, мәним
өлүмүдән сәнә бир сәмәрә вармы ки, һәнүз дүнядан
кам алмамыш, һәнүз һәят вә сәәдәтин зәррин пияләләрә
долдурулмуш шәрбәтини ичмәмиш мәнә өлүм зәһрини
ичирирсән? Әчәба, тамам чөврү чәфа, зүлмү әзаблары-
ны мәнән өтрүмү сахламышдын ки, әввәл етим, сәфил,
сәркәрдан бурахыб, инди дә белә бир бәлая дүчар әди-
бән мәнә бир кәнара атараг ярымы әҗяра һәсиб әдиб,
һаньма сусадын! Ah, залим зәманә! Бивәфа Ситарә! Ин-
ди раһат олу! Мән дәхи дүнянын ширин-ширин үмид-
ләрини көрмәмиш, дүня әлвида дейиб кедирәм. Раһат
олун ки, мән күлзари-фәрәһфәзаларын, сейрү сәһәтин,
вахти-сәәдәтин, нәвазиши-фәрәһбәхшасын лайигинчә көр-
мәмиш, о ләби-абидарын шәһди-шәрбәтмисалын доюнча
әммәмиш дүня әлвида дейиб кедирәм. Раһат олу! Кәл!
Көр, Ситарә, хар этдийин Мәнсуру.

Бурада Мәнсур хәнчәрин үстүнә йыхылмаг истәйир.
Сағ аяғыны ердән көтүрүб о бири аяғыны да үзмәк ис-
тәдикдә бирдән даяныр, рәнки дәйишиб филфөвр чөһрә-
синдә бир гәләбәнин әләмәти заһир олу. Хәнчәри ерә
чырпараг:

— Йох, йох! Йох! Әчәба, мән өзүмү өлдүрмәклә за-
лимләрин үрәйими яначаг?! Йох! Әсла! Бәр'әкс, әмим
гүссә кәкиб гәмкин олачаг. Йох! Артыг анладым! Бир
дәря ки, мәнә бой вермәсә, мән она үмман демәрәм. Бир
бивәфа ки, мәнә атыб кедир, мән нә сәбәбә она мәнәб-
бәт бағламалыям? Гой кетсин, артыг мән онун мәнәббә-
тини үрәйимдән чыхардым. Әлбәт ки, зәиф адамы мүсирр
хәстәлик даһа чоһ мүтәәссир этдийи кими, инсан нә гәдәр
зәифул-гөвл олса, зәләләт вә бәдбәхтлик ону даһа да ар-
тыг тутар. Гой кетсин, артыг элә бивәфалара ялварма-
рам. Мадам ки, о мәнә севириди, бир биары көрүб мәнә
унутду, мән нә үчүн унуда билмәйим? Гой кетсин, бәлкә
ону орада сәәдәт вә хошбәхтлик көзләйир. Кет, эй бивә-
фа Ситарә, кет!.. Артыг мән дә сәни унутдум. Артыг
мән дә сәни истәмирәм. Сән мәнә яндырдын, амма мән

сәнин янмағыны истәмайиб сәәдәтә етмәйини истәйирәм.
Кет! Дәхи мән дә өзүмә лазым олан йолу тапдым. Би-
лирәм! Кәләр бир заман ки, мәнә дә фүрсәт дүшәр, сән
дә мәнә мөһтач оларсан. О вахт мән сәнә пислик этмә-
рәм. Кет, бивәфа Ситарә, кет!.. Артыг мән дә сәндән кө-
зүмү чәкиб сәни унутдум. Кет, хошбәхт олуб сәәдәтә ет-
сән! Амма билирәм ки, бу зүлмүн чәзасыны көрәчәксән.
Кет!!!

Бурада Мәнсур хәнчәри ериндән асыб санки һеч гә-
ми йох, шад вә хүррәм отагдан чыхды. Әлбәт ки, Аслан
буну көрүб шад олду. Мәнсур кәзмәйә кедиб ахшам эвә
гайытды. Артыг Ситарә көзүнә саташырса, севкили яр
дейил, бир доғма бачы кими она бахыб санки бачысы-
нын әрә кетмәйинә шад олурду.

Сәһәр олду, той олду о бири күн Ситарә кәлин кетди.
Пайызда Мәнсур дәрәсә башлайыб, даһа да сәй'в вә
гейрәтлә охумаға башлады.

Заман бир ахар чай кими ахыб, илләр мүрүр эдирди.
Алты ил һадисәдән кечди.

1915-чи ил май айынын 16-сы иди. Ахшам вахты Ас-
ланын бағында тәгрибән 21—22 яшларында чаван бир
оғлан 19 яшында көзәл вә назәнин бир гыз илә сейр
эдирди. Бу бағын ләтафәти тәбиййәси охучуларә мәлүм
олдуғу үчүн тә'рифинә һачәт йох. Анчаг ону демәк ла-
зымдыр ки, о вахтдан күндән-күнә бағ даһа да дилкүшә
вә фәрәһәфза бир мәнзәрә алырды. Бағда кәзән гыз илә
оғлан һәр икиси көзәлликдә бир-биринә рәғабәт әдиб, үз-
ләри ай парчасы кими ишыг сачырды. Һәр икиси тәмиз
нәфис ағ палтар кейиб бағы сейр эдирдиләр.

Кимдир бунлар?

Бунларын бири Мәнсур, бири дә онун севкили арвады
Сара иди. Ики ил иди ки, Мәнсур тәһсилни тамам әдә-
рәк, мүһәндис вәзифәсиндә илдә 18 мин манат мөваҷиб
алырды. Бир ил бундан әгдәм эвләниб көзәл вә тәрбийә-
ли бир гыз алмышды. О, вахтилә бу бағчанын зәриф вә
райиһадар чанлы бир күлү олан Ситарәдән көзәлликдә
кери галмазды...

Ah, енә Ситарә хатирә дүшдү. Бәс һеч сормурсунуз—
һаны Ситарә?

Ситарә! О инсан чилдинә кирмиш мәләк! Көз кәздир
бах! Бағын ән гаранлыг бир кушәсиндә мәнзун һалда

отуруб, кезэнлэрэ тамаша эдир. Эчэба, Ситарэ нечин мэхзундур? Гэмишэ бир нэфэр бэхтияр вэ һөкмдар ола билмэз! Дөвран бир инсаны учалдыб, учалдыб бирдөн эн йүксэкдэн ерэ элэ чырпар ки, бир дэ учмасына чарэ тапылмас. Бэ'ээн дэ эксинэ: бир инсаны иллэр илэ хар эдиб бирдөн йүксэлдэр.

Будур, үч ил бундан габаг Аслан, сонра өврэти вэфат этдилэр. Сэлман һэлэ дөрд ил бундан габаг өлмүш, һэлэ о вахтдан Ситарэнин гэлбиндэ олуб янан, амма эеиф бир елин эсмэсилэ шө'лэси эйилиб мүвэггэти зиясыны эксилдэн мэхэббэт шэм'и енэ күлэк кечэндэн сонра шө'лэсини дүзэлдиб, ишыг вермэйэ башлайыр. Ситарэ артыг енэ Мэнсуру сеvirди. Амма Мэнсур! Мэнсур эбэдилик олараг үрэйиндэ мэхэббэт шэм'ини рузжарын тэбии бади-һавасы илэ дейил, өз эли илэ сөндүрмүшдү. Һэлэ Мэнсур эвлэнмэмиш Ситарэ нечэ дэфэ кағыз языб демшиди:

— Эзизим Мэнсур! Мэн сэни эввэлки кими сеvirэм! Һәркаһ мэни алмаг истэсэн, чыхыб сэнэ кэлэрэм.

Лакин Мэнсур һэр дэфэдэ йох чавабыны язмышды. Бу дэфэ артыг Ситарэ Мэнсурун мэхэббэтинэ бэнд олуб иштияғында кэзирди. Мэнсур исэ, боюн гачырырды. Она көрэ Ситарэ Һэсэнин эвиндэ галмаға мэхбур олурду. Һэсэн исэ, атасындан сонра онун тамам мүлкү малыны сатыб ичкийэ хэрчлэмишди. Ахырынчы гөпиклэрини вэ эв мүхэлләфатыны тамамэн сатыб гумара гоймушду. Һэтта иш бир мөгамэ чатмышды ки, эвдэ ач галмышдылар. Ситарэ буну көрүб атасындан галмыш һөмин мүлкү, бағы Мэнсура он мин маната сатмышды. Һэсэн ону да аз бир вахтда хэрчлэмишди. Һэрчэнд Ситарэ охумуш гыз олдуғу үчүн өзүнү доландыра билэрди, амма Һэсэн она имкан вермэйиб, кедэндэ гапыны үзүнэ гыфыллар, кэлэндэ исэ, ачыб ичэри кириб енэ дэ өртөрдди.

Будур, Ситарэ бир яндан Мэнсурун фиргэт вэ һичринэ, бир яндан да Һэсэнин чөврү чөбринэ давам кэтирмэйиб, гачыб өз эмиси оғлунун янына кэлди. Мэнсур исэ, ону чан вэ баш илэ гэбул эдиб наз илэ бэслэмэйэ гэрар верди. Амма Ситарэнин үрэйиндэ Мэнсурун мэхэббэти күндөн-күнэ шө'лэлэниб вар э'засыны яндырырды. Нечэ дэфэ хэлвэт Мэнсура ялвармышдыса да, о һэр дэфэ бир төври-мүлайиманэ илэ:

— Ситарэ, мэн сэни анчаг бачы кими көрэ билиб, гардаш нэзерилэ сэнэ баха билэрэм,—дейэ чаваб вермишди.

Мэнсур һэр нэ гэдэр она нэвазиш эдэрэк мин дил илэ алдадыр, һаман һөвайи-эшги башындан чыхармаг истэ-йирдисэ дэ, Ситарэ эсла алданмайыб һөмишэ аһу зар эдирди. Инди бу саатлыгда бағын гаранлыг бир күшө-синдэ отуруб, ики кэзэн чавана тамаша эдиб ағлайыр.

Одур, ай чыхыб Ситарэ олан ери ишыгландырды. Бахын, Һэлэ ики ил бундан габаг зерифликдэ күл илэ рэгабэт эдэн янаглэр нэ һала дүшмүш? Пайыз ярагла-ры кими сарымтыл бир рөнк чалыр. Хэзан ели солдуран бир ярапг кими солмуш. Бахын, ики ил бундан габаг көрдүйүнүз о абидар лэблэр, о зериф гырмызы додаглэр ки, һэр бахан, индичэ ганы ахар дейэрди, инди нэ һала дүшмүш? Шәһди' залим зәнбурун² ниши илэ сорулмуш—күллэр кими ағарыб гурумушду.

Ону да демэлийик ки, һәркаһ Мэнсурун үрэйиндэ мэхэббэт шэм'и сөнмүш олмасыды, бунларын һеч биринэ бахмайыб, Ситарэни чан тэк «Кэл көзэлим!»—дейэ ағу-шуна аларды. Лакин Мэнсурун үрэйиндэ артыг мэхэббэт олмадығы үчүн, Ситарэ эввэлкиндэн дэ көзэл олсайды, енэ ону алмазды. Ситарэ дэ Мэнсур кими бу кечэ я һэят, я мөмат мөсэлэсини һэлл этмэк истэйирди. Одур ки, мөлүл-мөлүл Мэнсурун далынча кедиб данышмаға сөз ахтарырды.

Лакин Мэнсур онун кими олмайыб, ону охшайыр, һа-лына яныб ағлайыр, һөмишэ кэзэндэ,—«Ситарэ, кэл бизимлэ кедэк»,—дейэрди. Һэтта бу кечэ дэ она онларла кэзмэйи тэклиф элэмишди. Амма Ситарэ кетмэйиб ора-да отурумушду.

Бир гэдэр кечди. Сара Мэнсурдан айрылыб эвэ кетди. Мэнсур яваш-яваш Ситарэё тэрэф йөнэлди. Ситарэ ону көрөндэ, ахырынчы сөзүнэ чаваб алыб мүгэддэра-тыны һэлл этмэк, я саадэтлэ яшамаг, я гөбр эвинэ кет-мэк үчүн аяға дурараг, Мэнсурун элини өчз илэ тутуб дизи үстэ отуруб:

— Аман, Мэнсур! Мэни һичр одуна яндырма. Мэнэ рөһм эт!

1 ширэси
2 арынны

Мәнсур чәлд онун элиндән тутуб галдырды вә башыны гучагына алыб охшамага башлады. Ситарә исә, бир ан эввәл сөзләрини демәк үчүн эввәлки гайда илә галыб, чухура дүшмүш көзләрини Мәнсура тикиб:

— Мәнсур! Мәнсур! Сәнин мәнәббәтинә багланмышам. Мәним һәятым сәнин элиндәдир. Сән мәним кәләчәк мүгәддәрәтәми һәлл эдә биләрсән... Мәнсур! Инсаф эт! Разы олма ки, мән 20 яшында олдуғум һалда, пуч олуб гара торпаглар алтына кедим...

Бурада Мәнсурун көзләри яшарыб:

— Ситарә! Мәкәр мән сәнин фәрагындан янмайырдым-мы? Мәкәр мән өзүм интиһар этмәк гәсдинә дүшдүйүм заман сән мәним һәятымы баги сахламаг истәдинми? Мәкәр мәни мәнәббәт оду яндырмайырдымы?

Ситарә онун сөзүнү кәсиб:

— Мәнсур! Күнаһкарам! Мәнә рәһм эт! Мәни яндырма!..

— Ситарә, инди мән сәнин үчүн нә эдә биләрәм ки, сәни бачымдан гейри бир кәс кәрә билмирәм. Мәним үрәйим юмшагдыр. Гиһчан гәмәни чәкиб сәнин һалына яныр, лакин һеч бир чарә!..

Ситарә ахырынчы дэфә олмаг гәсдилә сөзүнү кәсиб:

— Мәнсур, мәни яндырма, инсаф эт, рәһм элә!..

Мәнсур һеч бир чарә тапа билмәдийи үчүн:

— Ситарә, мән сәнә ганымын баһасы илә хидмәт этмәйә һазырам, лакин бу ишдә мәзурәм...

Бурада Ситарәнин әндамы сусталыб ерә дәйди. Мәнсур ону дургузуб апармаг истәдисә дә, Ситарә мане олуб отурду. Бир аздан сонра Мәнсур эвә кетди. Кедәкәдә Мәнсур кечмишләри дүшүнүб көзләри яш илә долду. Әмиси гызынын интиһара гәсд этмәсиндән горхуб эвә кирди ки, бәлкә Сарадаң рүхсәт алмага мүвәффәг олуб, етим әмиси гызыны бу дәррдән хилас этсин.

Лакин Мәнсур кедән кими Ситарә һәятындан безикмиш зәлил бир һалда дуруб, ағлая-ағлая һүндүр чинар ағачынын янына кәләрәк ағача дырмашды. Бир будағын үстә отуруб бир гәдәр ағлаядан сонра шәрфин богазындан ачыб бурараг, бир учуну ағачын будағына, бир учуну да илмәк эләйиб өз богазына салыб будагдан асылмаг истәдикдә, көзү ағачын алтында, һовузда үзән балыглары саташыб даянды. Көзләри яш илә долуб тамам

кечмиш күнләри кәлиб көзүнүн габағында дурду. Үрәйини эн дәрин кушәсиндән бир аһ чәкиб:

— Эй бивәфа дүня! Эй залым дөвран! Эй бивәфа па-ле! Сән дә биәтибармышсан ки, ити тиловун учуна кечирдийин бир парча ләзиз гәамына алданыб торуна дүшдүм. Сән инсана мәрһәмәт эдән олмайыб, залим бир сәйядсан ки, инсанлары алдадыб өз торуна салырсан! Әчәба, белә дә зүлм олар ки, беш күнлүк сәадәт илә мәни мәғрур эдиб о гәдәр йүксәйә галдырдын ки, тамам инсанлар көзүмдән гейб олду. О заман мән өзүмүн әрши-ә’ляя ме’рач этдийими зәнн эдиб сәнә тәшәккүр эдирдим. Лакин һейһат... Билмирдим ки, сән мәни о гәдәр йүксәйә мәнз ондан өтрү галдырырсан ки, ерә чырпыб бир дә һәрәкәт игтидарымы элимдән аласан. Залим! Элә дә этдин! Мәним учучуларла бәһс этмәйә гадир олан ганадларымы сындырыб гуя дибинә салдын. Аһ, һаны о күнләр ки, һәмәин чинар ағачынын дибиндә Мәнсур илә кәзиб шад бир һәят сүрүрдүк! Һаны о күнләр ки, бу ағачын дибиндә Мәнсур илә әһд багладым! Инди мән Мәнсуру асла тәгсиркар этмирәм. О заман мән, мән, мән бәдбәхт, о гәдәр мәғрур олдум ки, әһдими сындырдым, ону яндырдым. Инди дә өзүм янырам! Һаны о күнләр ки, бу һовузун кәнарында отуруб, һәмәин балыглары тамаша эдәрдим. Һаны о күнләр ки, бу күлләрин арасында кәзиб бүлбүлләрин һәзин наләләрини, өзүмү күлдән дә даһа зәриф билдийим үчүн, мәнимсәрдим. Кечди, кечди!.. Кечән кечди!.. Даһа кери дөнмәз! Аһ, бивәфа дүня! Артыг, сәнин әтибарыны кәрүб сәнә доланмаг истәмирәм (дурур). Әлвида, эй ичиндә бәхтияр күнләр кечирдийим бағча! Әлвида, эй кечә-күндүз һәмнишиним олан күлләр! Кечә-күндүз нәғмәләрини эшитдийим бүлбүлләр! Әлвида, эй маеи-сүрурум вә тамаша нөгтәмин эн гиймәтлиләри олан хырда балыглар. Әлвида, эй чинар ағачы! Сәнин дибиндә бәхтияр күнләр кечириб әһд багладым, Инди дә һәмәин әһди сындырмағымын чәзасыдыр чәкирәм! Әлвида, эй әввәли маеи-ғүрүр вә ифтихарым вә ахырда баиси-рәнчү һәләкәтим олан көзәллик ки, бундан сонра гара торпаглар алтында мәнһ вә пәришан олуб кедәчәксән! Әлвида, эй һиләли-пәртәвнисар! Әлвида, эй мәнәббәти йолунда һәятымы тәрк эдиб гурбан олдуғум Мәнсур! Дәхи мән өлдүм! Әлбәт, мәғрур, мүтәкәзбир вә әһд сындыранын ахыры, будур ки, ийирми яшын-

да олдуғум halда өлүрөм! Ah, залим зөманө! Инди сакит ол!!

Бурада Ситарэ өзүнү ағачдан туллайыб асылдыр...

Мәнсур исэ бу halда гапыдан чыхырды. Кедиб мүлайманэ бир дил илэ Сарая демишди:

— Эзизим! Сэн өзүн бизим мачэрамызы билирсэн, инди Ситарэнин halыны да көрүрсэн... Мэн бу ишэ, онун бу гэдэр эзиййэт чэкмэсинэ разы оларам, лакин вичдан буна йол вермэз. Мэн ондан интигам алмаг хисилэ онун бу чэфаларына шад олмалыям, лакин инсаниййэт буна йол вермэз. Ситарэ интиһара гэсд эдэрсэ, биз күнаһкарыг. Мэним үрэйим киши үрэйи олдуғу үчүн, бу зүлмэ даяныр. Лакин ханымларын үрэйи саф, һэссас олдуғу үчүн, сиз разы олмамалысыныз...

Артыг Саранын рэнкинэ бахмаг олмазды. Сара билрди ки, Мәнсур Ситарэни истэмир. Инди дедийи сөзлөрдөн дэ мэгсэди одур ки, Ситарэни бош ад үчүн дэ олса, алыб бу бэладан хилас этсин. Сара өзү дэ Ситарэнин halына ачыйыр, онун чэкдийи эзиййэтлэри азалтмаға чалышырды. Лакин нэ гэдэр олурса, рэгибэлик һисси Сарая мане олурду ки, Ситарэнин алынмасына разы олсун. Индики halда исэ, Саранын рэнки саралмыш, үрэйи чырпыныр. Демэк олар ки, билмэррэ һушу башындан чыхмышды. Бу саат ики бөйүк гүввэ, ики һисс Саранын үрэйиндэ чырпыныр, боғушур. Сара өзү дэ биһуш кими дуруб санки бу ики һиссин, инсаниййэт илэ рэгибэлийин мүбаризэсинин ахырыны көзлэйирди. Сара чох нэчибэ олдуғу үчүн, инсаниййэт һисси галиб кэлмэли иди. Лакин рэгибэлик һисси ачиз дүшмэн олмадығы үчүн, белэ көрүнүрдү ки, бу ики һиссин һэр икиси бир күчдэдир вэ һансы биринэ конардан бир көмэк кэлэрсэ, о галиб кэлэчэкдир. Мәнсур Саранын рэнкиндэн, мөлүл-мөлүл бахан көзлэриндэн бу halы анлайыб инсаниййэт һиссинэ көмэк олмаг үчүн һезин бир эда илэ:

— Көзэлим, эмин ол ки, мэн ики арвадлығын элейиннэйэм. Лакин бу һававү һэвэсин һэсрэтиндэн олмайыб мэхз етим эмин гызына рэхимм кэлдийи үчүн, бу ишэ мэхбур олурам. Бир фэлэкзэдэнин ки, һэяты сэнин элиндэди, зэнимчэ ону бир кэлмэ сөзүнэ гурбан вермэзсэн...

Мәнсур даһа да сөзүнү гүввэтлэндириб:

— Сара, мэн сэни сеvirэм! Сэнин йолунда һэр ишэ һазырам, амма! Сэн дэ мэни сеvirсэнсэ...

Саранын үзү даһа да саралыб, алнында тэр гэтрэлэри заһир олду. Бир аздан сонра рэнки күл кими гызарыб ири көзлэри айдынлашыб, башыны тэнбэл бир һэрэкэтлэ галдырыб көзлэрини Мәнсурун көзлэринэ тикди. Санки бу мэхзун бахышы:—Мәнсур! Сонра мэни атмазан ки?—дейэ суал эдирди. Бу суал Саранын көзлэриндэ ашкар охундуғу үчүн, Мәнсур тез үрэкдэн чаваб верди:

— Сонра, сеvкилим, мэн сэни сеvirэм, ахыра кими дэ сеvөчэйэм, Лакин...

Бурада Сара бир тэрэфдэн галиб инсаниййэт һиссин тэзийги илэ, бир тэрэфдэн Ситарэйэ рэхми кэлдийи үчүн, бир тэрэфдэн дэ Мәнсуру сеvdийинэ көрө, онун хаһишини еринэ етириб хаһирини сундырмамаг үчүн, өзүнү сахламайыб биһтияр күл яргағы кими гызармыш додагларынын һэрэкэтилэ аһэстэ:

— Разыям!—дейэ чаваб верди. Мәнсур буну эшитчэк, шад байыра фырлады ки, етим эмиси гызыны бир ан эввэл эшгин янар одларындан чыхарсын. Лакин байыра чыханда, Ситарэнин ағачдан атылдығыны көрүб:

— Даян,—дейэ сур'эти-саигэ илэ ора йүйүрдү. Атылыб шэрфдэн тутуб гырды, эйилиб Ситарэнин үзүнэ бахараг:

— Дур, Ситарэ, сэнэ шад хэбэр кэтирмишэм!..—деди.

Амма һейһат!.. Вахт кечмишди. Ситарэнин һэятына дэхи үмид йох иди. Ахырынчы сөзлэри эшидэндэ, көзлэрини биһтияр бир сурэтдэ ачыб, голларыны дилсуз вэ ээйф бир һэрэкэтлэ галдырыб Мәнсурун бойнуна салаараг, боғуг вэ һезин бир сөслэ:

— Мәнсур, сэндэн ахырынчы хаһишим, сэнэ ахырынчы вэсиййэтимдир...

Бурада Ситарэ даяныб энэ кэсмэ-кэсмэ тэкэллүмэ башлайыб:

— Бари, бу бир сөзүмү ерэ салма. Ахырынчы арзум: мэни һэмин чинар ағачынын дибиндэ дэфн эт!

Мәнсур, һэрчэнд Ситарэнин ахырынчы сөзлэрини эшидирди, лакин данышмаға гүдрэти йох иди. Көзлэриндэн ахан яш Ситарэнин янагларына тохунурду. Ситарэ ахырынчы дэфэ һэрэкэтэ кэлиб:

— Вэсийәтимә әмәл эт, мәнән чәкдийин чәфалары
мәнә һалал эт...

Бурада Ситарә зәиф һәрәкәтлә Мәнсурун додаглары-
ны өз додагларына япышдырыб ахырынчы бахышла
Мәнсура бахыб, көзләрини юмуб чаныны тәслим этди:

Будур чәрхи-биарын ол кәрдиши,
Чәфадыр, эзийәтдир һәр бир иши!..

КҮЛЗАР

Бу кечә бүтүн кәнд севинирди. Гызлар, кәлинләр се-
винир, ушаглар, кәнчләр, ихтиярлар севинир, бүтүн кай-
нат белә севинирди...

Ушагларын бағыртысы, гызларын, кәлинләрин чал-
гысы, ясты балабанларын ән кобуд үрәкләри охшаян һә-
зин инилтиси бир-биринә гарышыб, үмуми бир аһәнк
яратмыш вә һәр кәс бу шән курултунун сонсуз севинч-
ләринә далыб кетмишди.

Бәли, бу кечә һәр кәс севинир, һәм дә онун сәәдәтинә
севинирди.

Ялныз о, ялныз о бунлары көрмүр, эшитмир; гадын-
ларын бөйүк бир курулту гопардығы дарысгал вә ярым-
гаранлыг дахманын бир бучағына сыхылмыш, бүтүн бу
севинчләрә дарылыр, бу шәнликләрдән сыхылыр вә
эшитдийи бүтүн бу күлүшләрдә, бу курултуларда мүд-
һиш бир фәлакәт байгушунун горхунч сәдасыны һисс
әдирди.

О бу кечә кәлин кедирди.

Там алты айдан бәри айрылмас бир йолдашы олан көһнә габылды гур'аны кичик дөшләринин арасына сыхыб: «Эй гур'ан, эй уча пәрвәрдикар, сән ки, һәр шей билирсән, сән мәнә көмәк ол!»—дейә, көз яшларилә йыпранмыш ярпагларыны исладырды. Буну һәр кәс көрүр, лакин ону сон заманлар даима белә тутгун көрдүкләриндән бир о гәдәр дә марагланмырдылар.

Һәтта гызлардан бир нечәси марагланмыш, сормуш вә чаваб алмайынча, кимиси бу заваллы гызчыгазын өз нишанлысыны севмәдийнән, кимиси тәрсинә олараг, чох севдийнән вә севинчиндән ағладыгыны, кимиси дә «адәтдир», «гызлар кәлин кедәркән ағларлар»,—дейә енидән өзләрини бу сусмаз курултуларын агушуна атырдылар. Лакин кимсә бу саһибсиз явручугун руһуна кирә билмир, орадакы чәһәннәм кими чошан мүдһиш изтирәблары, кичик вүчудуну сарсыдан, үрәйини, дуйгуларыны, бир кәлмә, бүтүн варлыгыны чейнәйән дөһшәт вә фәрядлары көрә билмирди. Ялныз о өзү бунлары көрүр, һисс эдир вә әски габыллы гур'аныны бағрына басараг: «Эй гур'ан, эй гур'ан саһиби, сәнә пәнәһ кәтирмишәм»—дейә ичин-ичин ағлайыр, көз яшларыны төкүрдү...

Ох, о фәлакәтли кечә олмасайды.

Бу он беш-он алты яшларында, орта бойлу, гара көзлү, учгун янаглы, сарымтыраг бәнизли бир гызчыгазды. Алты—едди ай бундан әввәл дейәр, күләр, чалар, ойнар шух бир афәт иди. Илк бахышда бир о гәдәр дә көзәл көрүнмүрдү. Лакин, бир гәдәр дигтәглә бахдыгда онда башга бир көзәллик көрмәк мүмкүндү... Бахышлары алтына дүшән һәр кәси илдырым кими санчан ири, гара көзләри, бу гара көзләр үстүндәки инчә, узун гашлары, ганы ахачаг гәдәр гырмызы, чичәк ярпаглары гәдәр зәриф, инчә вә титрәк додаглары, һәтта, ағзынын бөйүклүйүлә симасы арасындакы инчә бир тәнәсүб,—ону сейр эдән һәр бир кәсдә анлашылмаз бир һәйәчан оядырды.

Хүсусилә, әлиндә бир чомаг, дүня малыны тәшкил эдән ики кечисини дагдан әндирикән, дагыныг сачлары, ойнаг вә шух көркәмилә элә илаһи бир һей'әт тәшкил эдирди ки, бу көзәллийә гаршы кимсә даянмаз, пәрәстииш этмәйә билмәзди.

Бәли, бүтүн солгунлуғуна, бүтүн нөгсанларына бахмаяраг, кәнддә һәр кәс онун көзәллийини әтираф эдирди.

Күлзары, ялныз кәндин кәнчләри дейил, һәтта ихтияр кишиләри, гадынлары да севирдиләр.

Та ушаглыгдан етим галмыш Күлзар өз кор анасилә, йохсул гардашы Асланын һимайәсиндә яшайырды. Анасынын көзләринә,—кәнд гадынларынын дедийинә көрә,—гара су энмиш иди. Она көрә Күлзар та ушаглыгдан әдә чалышымыш, зәһмәтә алышымыш иди.

Бир гәдәр бөйүюнчә йохсул эвләринин бир о гәдәр дә бөйүк олмаян зәһмәти онун үчүн асанлашмыш иди. Артыг Күлзар даһа ағыр ишләр көрә билир, мал-гара сахлая билир, халча, палаз тохуя билирди. Лакин юнлары олмадыгындан Күлзар бә'ән гоншулары үчүн ичрәтлә чалышырды, амма бу да һәмийә олмурду. Һәр нә олса да Күлзар вахтларыны бош кечирмир, һәр кәсин бир иши олурса она көмәк эдир, бири хана салдымы һаман кедиб тәбрик эдир, бачардыгы гәдәр тохуюр вә ярдым эдирди. Башга бир гоча гадыны суя кедән көрүнчә һаман кедиб долчасыны алыр, долдуруб кәтирир. Бир эвдә яс олдуму, орая кедир, бачардыгы гәдәр чалышыр вә о гәдәр сәмиийәт кәстәрирди ки, һәр кәс ону һәмийн эвин адамы кими билирди.

Һәр кәсә әтирам эдәр, һәр кәси севәр, һәр кәси ана, бачы, ата, гардаш кими көрәди.

Күлзарын намуслу вә исмәтли олдугу хүсуси бир тәрздә дилләрдә долашырды.

Кәнддә бир гыз тапылмазды ки, адына сөзләр дейилмәсин. Биринин аягы долашдымы, һәмән әтрафында дас-тан ачылыр: «Даг-дивара дырмашыр», «Филанкәсә кәз атды», «Кечә филанкәслә данышды» вә с.

Һәтта, кәндин ән зәнкин гызлары вә йүзбашынын гызлары белә гадынларын бу деди-годусундан, гаш-көзүндән яха гуртара билмәздиләр. Ялныз Күлзар бу деди-годудардан кәнәр галыб, су кими пак вә тәмиз бир ад сахламышды.

Аталар гызларына дарыларкән, Күлзардан ибрәт алмаларыны тапшырыр вә гадынлар аллаһа ялварыб, өвлад диләркән Күлзар кими пак вә намуслу бир гыз итәйирдиләр.

Бах буна көрә дә бу кечә һәр кәс Күлзарын кәлип кетдийинә севинирди. Һамы да кәлмиш вә өз гызларынын тою кими бу тойда иштирак эдирдиләр.

Лакин һәр кәсдән артыг Аслан севинирди.

Бу йохсул, кимсәйә тохунмаз, бир кәсә пислик этмәз, сөйсәләр дә данышмаз, һәр кәсә эһтирам эдәр,—бину сөзлә, «аллаһын» дилсиз-ағызсыз бир бәндәси иди. Буну чох вахт Асланын горхаглығына чыхырдыларса да, бунунла бәрабәр кәнддә кимсә она долашмаз, пислик эләмәзди.

Дүня малындан—бир узунгулағы, бир дә чәтинликлә йығдығы пуллардан Күлзар үчүн алдығы икә кечидән башга һеч бир шейи йох иди.

Узунгулағы илә одун дашыйыр, көмүр һазырлайыр, бичинә кедир вә беләликлә өз бачысыны вә кор анасыны сахлайырды. Яшынын чоһлуғуна баһмаяраг һәлә эвлән-мәмишди. Затән, йохсул олдуғундан она гыз верән дә йох иди. Лакин, бачысыны артыг варлы бир адама вердийи вә о кедәндән сонра бир гәдәр хәрчи азалачағы үчүн, эзнәсинин көмәйилә эвләнә биләчәйини үмид эдирди. Лакин, һәр шейдән артыг ону севиндирән—Күлзарын тәмиз бир ад сахламасы иди. Һәр кәс Күлзары тәриф-ләркән, Аслан да бачысынын белә ады илә ловғаланырды. Һәр һалда бу кечә Аслан севинчиндән нә эдәчәйини билмир, һәр тәрәфә чырпынар, «бузурун, аллаһ өмүр версин, оғлунуз үчүн олсун, гызыңыз үчүн олсун, аллаһ атана рәһмәт эләсин» вә с. сөзләрлә кәлән гонағлары гаршылайыр, она бу гәдәр һөрмәт эдиб, севинчинә иштирак эдәнлери севир, һәтта, кәнддәки әң мөһтәрән шәхсләрин белә кәлдийини көрүнчә, севинчиндән көзләри яшарыр, һәтта, бә'зән онларын аяғларына дүшүб, өпмәк истәйирди.

Бу мәнәбәтләрин, бу эһтирамларын, бу үмуми ишти-ракын һамысы Күлзара, һәр шейдән әввәл, Күлзарын паклығына, мә'сумлуғуна, намуслу вә исмәтли олмасына аид олдуғуну Аслан билир вә «Бачымын чәһизи йохса да, су кими дуру, пак бир ады вардыр»—дейирди.

Заваллы Күлзар бунлары эшидир, бүтүн үрәйи диди-лир, бүтүн варлығы парчаланырды.

Ох, о фәлакәтли кечә олмасайды...

* * *

Нишанландығы күндән үч күн әввәл иди. Күлзар кү-норта вахты эвдән бир чәрәк көтүрүб, мешәйә одун гы-

ран гардашы үчүн апарды. Кери гайыдыркән, һава чох тутгун иди. Яваш-яваш яғыш нәмчиләйир, хырда дамчы-лар Күлзарын үзүнә, дөшләринә тохунурду. Күлзар яғы-ша тутулмасын дейә, тәләсирди. Лакин һава кетдикчә га-ралыр, яғыш кетдикчә шиддәт эдирди. Бүтүн әтрафы ду-ман бүрүдүйүндән, Күлзар яғышдан көзләрини ачмайыб тәләсик гачырды. Заваллы бу тәләсмә нәтичәси олараг, хәбәри олмадан йолу да итирмишди. Енидән йолу тап-маг үчүн чох узун чалышымыш, амма һаванын бүсбүтүн гаралмасы бүтүн үмидләрини йох этмишди.

Күлзар нә эдәчәйини билмирди, нә дә көзү көрүрдү. Гаранлыгта гурдлара, чағаллара раст кәлмәсин дейә, горхудан бир ағачын дибинә сыхылды. Көй бүтүн дәһшә-тилә курулдайыр, илдырымлар одлу охлар кими саға-сола гачышыр, яғыш, ведрәдән төкән кими, төкүлүрдү. Бүтүн кайнат бир илдырым ойнағына, бир од дәннинә дөнмүшдү.

Күлзар горхурду. Бу аралыг яхындан—«Алабаш, Алабаш»—дейә чағыран бир сәс эшидилди. Күлзар бу инсан сәсиндән бир гәдәр чүр'әтләнди вә «мешәдәки ким-сэн!»—дейә чығырды. Чох кечмәдән гаршысында ағ күр-кә бүрүнмүш бир киши көрдү.

— Кимсән?

— Әми, азымышам.

— Кәл, кәл. Бурда дурмаг горхулудур, илдырым һүндүр ағачлары вурар. Кәл!—дейә йола дүшдү.

Күлзар ону тәғиб эдирди. Бир көһүлә (мағарая) тә-садүф этдиләр. Мәчһул киши ичәри кирди. Күлзар да, һеч бир шей дүшүнмәдән, ичәри кирди. Беш дәгигәдән сонра көһүл, мәчһул кишинин топладығы чөр-чөплә яң-дырдығы очагдан ишыгланмышды. Түстү Күлзарын көз-ләрини ачыдыр, амма белә түстүйә алышган олдуғундан фәргинә вармыр, көһүлүн бир бучағына сыхылыб оту-рудү.

Артыг байырда көз-көзү көрмүрдү. Көһүлдә мәчһул киши очағын янындакы бир даш үзәриндә отуруб, пал-тарларыны гурудурду. Һеч бириси динмирди. Бу аралыг Күлзар сәрт, бир гәдәр дә боғуг бир сәс эшитди:

— Кимләрдәнсән, кәлин?

Бу сәс өзү-өзлүйүндә Күлзары диксиндирди. Лакин енә фәргинә вармайыб:

— Етим Асланын бачысыям,—дейө кишинин үзүнө бахды.

Киши одлу бахышларыны онун үзүнө санчыб бахырды.

— Өрдөмисән?

Күлзар сусуб бир сөз демәди. Эйни заманда ону мөчһул бир горху бүрүдү. Бу бахышлар алтында һаятында илк дөфө олараг өзүнүн көзөл бир гыз олдуғуну хатырлады вә бурада яд бир киши илә олдуғуну дүшүнүчә горхудан титрәди вә өмрүндә илк дөфө олараг өзүнү кишиләрдән кизләтмәк, өртүмкәк үчүн әтрафына бахынды. Яйлығны мешәдә итирмишди. Бир шей тапмайынча дағыныг сачлары илә дөшләрини өртдү. Амма заваллы бунунла даһа көзөл вә даһа чазибәдар бир көркәм алдығыны һеч дә дүшүнмүрдү.

— Дур кәл, очаг башында палтарларыны гурут, языган, ердә союг вурар, нахошларсан,—дейө мөчһул кишинин сәрт сәси енә чинкилдәди.

Күлзар гымылданмады. Кетдикчә горху ону бүрүйүр, бүтүн варлығы әсирди. Бир аралыг Күлзар көһүлдән чыхыб гачмак истәйирди. Лакин, гачыласы бир ер йох иди. Артыг кечә гара ганадларыны каинат үзәринә сәрмиш, бүтүн варлыг бир мөзар гаранлығына бүрүнмүшдү.

Енидән боғуг бир сәс эшидилди:

— Әрин кимдир?

Заваллы гызчығаз бир сөз демир, һәтта нәфәс чәкмәкдән белә горхурду.

— Даһа о узагда отурдуғун нә үчүндүр. Сәни емәйчәкләр ки... Ал күркүмә бүрүн вә палтарларыны гурут.

Күлзар артыг бүсбүтүн өзүнү итирмиш, кичичик үрәйи бир курулту илә дөйүнүрдү...

Кечә кетдикчә дәринләшир, сүкут кетдикчә артыр, һәят кетдикчә сусурду. Бу аралыг мөчһул киши бирдән ериндән галхды. Ағыр аддымларла Күлзара янашыб, сәрт вә демир кими ағыр әли илә Күлзарын биләйини яхалады. Заваллы гызчығаз, бүтүн мүманиәтләринә бахмаяраг, бир санийәдән сонра очағын гырағында отурмушду...

Һеч бириси данышмырды. Очаг кетдикчә гаралыр, көһүл кетдикчә бир гаранлыға далырды. Күлзар очағын бир тәрәфиндә бучаға сыхылмышды. Мөчһул киши о бири тәрәфдә узанмышды.

Беләликлә чох кечди...

Күлзар, үзүнә исти бир нәфәс тохундуғуну һисс әдиб, көзләрини ачды: гаранлыг бир һәй'әт гаршысыны далдаламыш, эйни заманда ики гол дөмир һалга кими биләйни сармыш, сыхырды. Күлзар ғышгырыб, бүтүн шидәтилә чырпынмаға башлады. Амма белини сармыш голлар сарсылмаз вә күчлү иди. Күлзар чырпыныр, эйни заманда ушаг ағлына кәлән сөзләри сөйләйиб ялварырды.

— Сәни анд верирәм аллаһа, сәни анд верирәм һәзрәт Аббаса, мәнә тохунма. Мән етимәм. Кимсәсизәм. Мәни өлдүрәрләр. Сәни анд верирәм о көзә көрүнмәйән аллаһа, мәнә тохунма, мәнә тохунма, мәнә язығын кәлсин,—дейә бу сарсылмаз голлар арасындан өзүнү чыхармаға чалышырды.

Мәчһул киши исә мырылданыр, мырылданырды...

Артыг Күлзарын хырдача әлләри йорулмуш, мәчһул кишинин дөмир пәнчәсиндә сыхылыр, аяглары исә кишинин дизләри алтына алынмыш, тәрпәнмәсинә белә имкан галмамышды... Заваллы ғызчығаз өзүнүн күчсүзлүйүнү көрүб бағырыр, ялварыр, ағлайыр, бүтүн имамлары, пейғәмбәрләри бир-бир сайыр, эйни заманда сөзләринин тә'сирини көзләмәдән балыг кими чапалайыр, чырпынырды. Лакин бунларын һамысы файдасыз иди. Языг артыг йорулмуш, голлары сусталмышды. Һәр һалда ярым саатдан чох чалышмышды. Нәһайәт заваллы бүсбүтүн йорулуб, өлү кими дүшдү.

О, бүтүн ушаг гүввәтилә бачардығы гәдәр чалышды, чапалады, ялварды, яхарды, ағлады, бағырды, чағырды, илан кими габыгдан чыхды, амма чарә олмады. Ахырда ярым байғын бир һалда дүшүб истәр-истәмәз сүкута мәчбур олду...

Кечә өлкүн бир сүкута далмышды.

Байырда рузкар етим бир ушаг фәрядилә инләйркән Күлзар бир бучаға сыхылмыш, сәбәбини өзү дә билмәдән ағлайыр, ағлайыр, ағлайырды. Чүнки башга бир чарәси йох иди.

Артыг һава ишыгланмыш, көзәл бир пайыз сәһәри ачылмышды. Мешәнин бүтүн ярпаглары яғышдан ююкмуш, күнәшин шүаларындан парылдайырды. Бу көзәл-

ликләр арасында Күлзар, әтрафына белә бахмадан, өлкүн, солғун бир һалда эвә гайдырды.

Үч күн сонра— «кетмирәм»—дейә, ағладығына бахмайраг, ону нишанладылар. Бу күндән э'тибарән артыг Күлзарын бүтүн кечмиш шухлуғу, тәрәвәти итмиш, эвдән бир яна чыхмыр, кечмишдә ғардаш кими көрдүйү кишиләрдән инди артыг яшыныр, кимсәнин үзүнә бахмыр, даһа доғрус бахмаға горхур, утанырды. Ал янаглары пайыз ярпаглары кими, кетдикчә солур, чөһрәси саралыр, көзләри чухура әнир, бүтүн варлығы сарсылыб, мәһв олурду. Вахтилә һәр кәс, хүсусилә Аслан бу һалдан марагланыб, сәбәбини сорушдуса да, ахырда Күлзарын хәстә олдуғуну дүшүнүб, гәт'и бир чавабдан ваз кечмишди. Лакин Күлзар кетдикчә солурду. Бу аралыг Күлзар мәсчиддән бир гур'ан көтүрүб она тапынмыш, она пәнәһ кәтирмишди. Кәлин кедәркән нә олачаг. О мүдһиш кечәдә нә чаваб верәчәк. Она инанаचाгдырмы? Бу дүшүнчәләрлә заваллы гаранлыг дахмаларынын бир бучағына сыхылыб, саатларча орада галырды. О кечә нә дейәчәк, нәләр эшидәжәк, нәләр олачагды. О, бу хүсусда чох шейләр эшитмиш вә горхмушду.

Кечән ил гоншуларынын ғызыны әри доғрамышды. Заваллы бунлары дүшүнүр, бағы адәтән чатлайыр, отура билмир, һөвләк галхыр, санки бир чарә тапачагмыш кими, мәнәсызчасына әтрафа бахыныр, нәһайәт енә дахманын бир бучағына йыхылыб, ағламаға башлайырды. Ағлайыр, ағлайыр, нәһайәт өзүнә тәсәлли верәрәк—«Йох мән она ялварарам, мән бу гур'аны шаһид кәтирәрәм ки, мәнәдә күнаһ йохдур. О, инанар. Бу гур'ан, бу гур'ан сәһибә мәнә һимайә эдәр»—дейә бир гәдәр тәсәлли тапырды. Лакин бир сәнийә кечмәдән ени бир шей хатырлайырды: «О мәним андларыма инанмазса!»—дейә енидән позулур, мүдһиш бир изтираб ону бүрүйүр, енидән гур'аныны бағына басыб, көһнә габығыны көз яшларилә исладырды.

Беләликлә узун ғыш кечәләри,—о мүдһиш кечәнин фәлакәтләрини, дәһшәтләрини дүшүнәрәк, бир изтираб ичиндә алты ай көзләйиб дурмушду...

Бу кечә дә һәр кәс онун сәадәтинә севиниркән, о бүтүн варлығыны итирмиш, көз яшларында боғулуб кетмишди.

— Һә, нә олдуруз? Гуртармадынызмы? Халг көзлө-йир ахы,—дейә байырдан Асланын сәси эшидилди.

Күлзар диксиниб үрәи дөйүнмәйә башлады.

— Биз, һазырыг. Гызым, даһа дур,—дейә енкә чаваб верди.

Күлзар ериндән тәрпәнмәди.

— Гоюн бир баламын үзүнү өпүм,—дейә Күлзарын кор анасы арвадларын ичиндән сәсләниб ирәли еримәйә башлады.

— Айдаң ары, судан дуру балам... Я һәзрәт Аббас, баламы сәнә замин верирәм,—дейә Күлзары гучаглады.

Күлзар өзүнү билмирди. Бәйин гардашы кәлинин белини бағлайыр, арвадлар, кими чалыр, кими охуюр, о яна-бу яна гачыр, аллаһ-аллаһ дейир, хәлфә дуа охуюрду, бир кәлмә, бүтүн дүня бир-биринә чакнашмышды.

— Гоюн мәни ахырынчы дәфә бачымын үзүндән өпүм, о мәним эвимин сүтуну олмушдур,—дейә Асланын сәси эшидилди.

— Әлбәттә, әлбәттә, бачыңдыр, гызындыр, чөрәйини емишдир. Сән она аталыг эләмисән,—дейә енкә кимсәйә мөһләт вермәдән чаваб верирди.

— Әлбәттә, чәкилин, ай арвадлар, гоюн языг өз бачысилә көрүшсүн,—дейә арвадлар бир-биринә сөйләйир, әйни заманда енә кәлинин башына топланыб, йолу даһа да кәсирдиләр.

Аслан билирди ки, она кимсә бир сөз демәйәчәкдир, чүнки бу кечә онун сөзү илә һәр кәс һесаблашыр, һөрмәти һәр кәсдән чохдур. Элә ихтияр истәмәси дә бир нөв логаланмаг үчүн иди.

Артыг Күлзары, башында ал дуваг гапыдан чыхардылар. Аслан голуну бачысынын бойнуна салыб:

— Кәд бачым сәни өпүм. Сән мәним эвимин сүтуну олмушсан, сән мәним үзүмү халг ичиндә ағартмысан, адына күлдән ағыр бир сөз дейилмәмишдир. Бу һәлә мәнә бәсдир. Мән сәндән чох разыям, кет, аллаһ сәни хош-бәхт эләсин,—деди.

Бу сөзләрдән заваллы Күлзарын чийәрләри парчаланыр, амма артыг бир шей дүшүнмүр, бир шей һисс этмир, көһнә, габыглы гур'аны бағрына басыб башгаларынын сөвгилә ерийирди.

Отаг, там бир байрам шәкли алмышды: элә бил, бәзәкли кәлин эви иди. Лакин Күлзар һеч бир шей дүшүн-

мүр, анчаг башгаларынын «аллаһ-аллаһ» сөзү арасында өз аллаһыны унутмамаг үчүн тез-тез «я аллаһ, я аллаһ»—дейә тәкрат эдирди. Ону отуртдулар. Арвадлар, балдызлары, һәтта гайнанасы белә, габагында ойнадылар, гайнанасы үзүндән өпдү.—Лакин Күлзар бунларын һеч бирисини истәмирди, бу илтифатлардан үрәи сыхылды.

Беш дәгигәдән сонра бу адамлар һеч бириси ону көрмәк истәмәйәчәк, үзүнә белә бахмаячаглар. Ким билир, бәлкә бир даһа о, онларын һеч бирисини көрмәйәчәкдир...

Арвадлар чалдылар, чағырдылар, ойнадылар, чыхдылар. Күлзар тәк галынча артыг өзүнү билмир, ярым байғын бир һалда бир-бири үзәринә салынмыш дөшәкләрин, кәлин тахты үстүндә отурмуш, әринин кәлмәсини көзләйирди. Өзү илә көтүрдүйү гур'аны бүтүн гүввәтилә ики дөшү арасында сыхыб,—«эй гур'ан, эй гур'ан саһиби, сән мәнә көмәк ол!»—дейә тәкрат эдирди. Заваллынын үрәи дөйүнүр, чийәрләри парчаланыр, бүтүн варлығы мәнв олурду. Алты айдан бәри чәкдийи изтираблары, эзаб вә көз яшларынын бу кечә артыг сону иди. Бу кечә о, я һәмишәлик хошбәхт олачаг, я да һәмишәлик гара торпаглара көмүлүб кедәчәкди. Ох, нә гәдәр мүдһиш бир кечә... О, бу кечәни чохдан бәри тәсәввүр этмишди. Амма, белә фәлакәтли бир кечәнин доғрудан да олачагына инанмырды. Бир аралыг—«Мән бурада галмырам»—дейә дуруб эвләринә гачмаг истәйирди. Лакин истәйирди... Чох шейләр истәйирди... Әйни заманда һеч бир шей истәмир, ялһыз өзүнү кизләтмәк үчүн бир ер, торпаг, бир мазар истәйирди.

Нәһайәт гапы ачылды, бәй кирди, салам верди. Күлзарын үрәи чырпынды. Гапынын сәсиндән, санки гулағларында көй курлайырды. О, гыса бойлу, дик папаглы, сәрт үзлү, сәрт бахышлы, азачыг чопур бир оғлан иди. Әйни заманда симасына бахынча онда хусуси бир мулаһимлик, бир нәвазишкарлыг көрмәк олурду. Амма Күлзар үчүн бу дәгигәдә әринин нечә олмасынын һеч бир фәрги йох иди. О, бу саат әринин бир меймун, бир гурд, бир чанавар олмасына,—лакин ону бағышламасына, она инанмасына шүкүр эдәрди.

Мәнсур өзүнү итирди. О көзләйирди ки, гыз дурачаг, онун аягыны тапдаламаға чалышачагдыр. О да эвдә кә-

лөчөкдө һакимийәт газанмаг үчүн буну илк әввәл өзү әтмәйә һазырланмышды. Амма Күлзар ериндән тәрпәнмәди. Бундан башга, енкәнин дедийинә көрә, даһа бир чох сәмиийәтләр олмалы иди. Неч бири олмады. Нәһайәт өзүнү топлайыб, намаз ядына дүшдү. Намаз гылмаға башлады. Битирди. Күлзар ериндән тәрпәнмәди. Мәнсур тахтын үстүндә отурду. Нә әдәчәйини билмирди. Неч бири данышмырды. Күлзара енкә, кәлиркән бир чох шейләр тапшырмышды. Лакин неч бири ядында галмамыш, даһа доғрусу, неч бирини эшитмәмишди. Бу сүкут узун бир заман давам әтди. Нәһайәт Мәнсур сүкуту позду.

— Күлзар, артыг үзүнү ач, өз әвиндир,—дейә мүтәрәддид вә утанчаг һәрәкәтилә өрпәйи Күлзарын үзүндән көтүрдү. Заваллы гызчығаз һәйәчан вә изтирабдан үрәйи партлайыр, биһуш олмаг дәрәчәсинә кәлирди, гулагларында анлашылмаз бир шей курулдайыр, бүтүн көрдүйү шейләр көзүнүн гаршысында ойнайыр, һәрәкәт әдирди.

Күлзар өзүнү кизләтмәк үчүн бир ер атхарырды, амма йох иди.

Мәнсур сөзә башламыш вә нә сөйләйчәйини билмәйиб, анчаг сөһбәти кәсмәмәк үчүн ағлына кәләни данышырды.

— Мән билирәм, гардашынын әвиндә сән чох инчимисән, амма артыг бундан сонра иншаллаһ һәр икимиз көзәл күзәрән сүрәрик.

Мәнсур данышмаға сөз тапмыр, әйни заманда Күлзар бир сөз демәйинчә, сөзүнү кәсмәк истәмирди. Йохса енә бир сүкут арая дүшәчәк вә енидән сүкуту позмаг үчүн сөз тапмаячагды. Бурада Күлзар артыг өзүнү билмәдән, нә олурса-олсун бир ан әввәл сөзүнү демәк, үрәйини ачмаг вә бүтүн варлығыны дидән бир мүдһиш изтирабдан яхасыны гуртармаг үчүн айлар илә әзбәрләдийи сөзләрин һамысыны ундараг, ярым байғын бир һалда сөзә башлады:

— Ох, Мәнсур сән бу гәдәр көзәл, бу гәдәр көзәл, бу гәдәр зәнкинсән. Фәгәт мән... сәнә лайиг дейиләм... мән...

Бурада ағламаг боғазыны боғду. Көз яшларында боғулуб, нәфәс белә чәкмирди. Лакин, Мәнсур онун дедикләрини бир о гәдәр анламадан нәһайәт Күлзарын данышдығына вә өзүнүн данышмаг үчүн мөвзу тапдығына

сөвиниб, әлини мүтәрәддид һәрәкәтләрлә онун бойлуна салараг деди:

— Артыг ағлама, Күлзар! Мән билирәм, сән нәйи дүшүнүрсән.

Бурада Күлзар бирдән-бирә диксинди. «Нәйи билир көрәсән? О мүдһиш кечәними билир». Бир ан ичиндә бәдәнини титрәмә тутду. «О һардан билир. Лакин, билирсә вә бу гәдәр мүлайимсә...» Бу аралыг заваллы гызчығазын башындан буланыг бир фикир фырланды, бәлкә дә о мәңһул киши бу өзүдүр. Биихтияр башыны галдырыб Мәнсурун үзүнә бахды. Анчаг, неч бир шей көрмүр, неч бир шей хатырламырды. Әйни заманда Мәнсур сөзүнә давам әдирди:

— Амма, әлә шейләр үчүн дүшүнмәйә дәймәз. Мән билирәм, гызлар истәрләр ки, онларын чәһизләри олсун, билмәм нәләри олсун, әрләриндән утанмасынлар. Мәнним үчүн әлә шейләрин әһәмиийәти йохдур. Аллаһа шүкүр бир парча чөрәйимиз вар, ач галмарыг... Өзүмүздән башга ийирми нәфәри дә лап әлли ил сахлая биләрик. Атам мәнним үчүн кәндхуда һәсәнин гызыны алмаг истәйирди. Белә чәһизләри вар, чамышлары вар, халча-палазлары вар, билмәм нәләри вар дейирди. Лакин нә әләйним о дөвләти, мәнә сәнин кәзәллийин, һәлә тәкчә тәмиз адын һәр шейдән баһадыр. Мән өзүм халга чох күлмүшәм, инди аллаһа шүкүр, билирәм ки, сабаһ папағымы янакы гоюб, кәнд ичиндә чыханда кимсә мәнә күлмәйчәк, кимсә ардымча пычылдамаячагдыр. Мәнә сәнин тәмиз адын, паклығын вә сафлығын һәр шейдән гиймәтлидир. Бу мәнним үчүн дүняларә дәйәр.

Бурада Күлзарын артыг бүтүн әсәбләри, бүтүн иликләри парчаланыб, боғуг сәслә инләди:

— Мәнсур, мән сәндә галмаг истәмирәм. Ялварырам сәнә, мәнни дөрд-беш күн сахлайыб, сонра бурах. Мән кәдид диләнчилик әдәрәм...

— Ахыр нә үчүн? Сәнә нә олмушдур?

Күлзар өзүнү билмәдән, дедикләрини белә эшитмәдән Мәнсурун аягларына дүшүб:

— Ох, Мәнсур, мән сәнин янына үзү гара кәлмишәм,—деди.

Санки Күлзарын үзәриндә гочаман бир дағ вармыш кими, бир сөзлә бирдән учулуб, ону йүнкүлләшдирди. Лакин, гулагларында бу гочаман дағын анлашылмаз ку-

рутулары тагылдайырды. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дәйишиди. Элини Күлзарын бойнундан чәкди. Биһтияр дивара бахынды. Диварда бир түфәнк, ики хәнчәр асылмышды. Үзүндән зәһәрли бир күлүш ҫырлады. Күлзар исә көз яшларында боғуларағ, сөзүндә давам эдирди:

— Амма, мән мүгәссир дейиләм, Мәнсур! Анд олсун бу гур'ана, анд олсун о көзә көрүмәйән пәрвәрдикара ки, мән мүгәссир дейиләм...

— Сән мүгәссир дейилсэн... Һм... бәс нә олду? Дамдан йыхылдын, һә? Нәрдивандан йыхылдын, һә?

Күлзар артығ сөзүңү демиш, сону нә олачағыны бир о гәдәр дә дүшүнмүрдү.

Мәнсур бу саат хәнчәри гапыб ону доғраҫаҫағмы? Бағышлаҫаҫағмы? Нә эдәчәксә, һәр һалда билмирди. Лакин бир чох шейләр, биһтияр фикриндән чырпыныб кечир вә һеч бирисинә бахмадан бир ан әввәл сөзләрини сөйләмәк истәйирди:

— Йох, йох! Мән һеч бир ердә йыхылмамышам. Мәнә башлы-аяғлы бир инсан тохунмуш, мәни зорламышдыр.

— Қим? Ону сөйлә?—дейә Мәнсур мүдһиш бир әсәбийәтлә бағырды.

— Билмирәм...

Бир ан үчүн һәр икиси сусду.

— Истәсән, ишин һамысыны сәнә сөйләйә биләрәм, нә эдәчәксән эт. Ялһыз сөзләримә инан, мәни өлдүр. Анчағ бил ки, мән мүгәссир дейиләм.

Мәнсур сусурду. Бурада сонсуз бир дәһшәтлә о фәләкәтли кечәни бир нечә ғырығ-сөкүк чүмләдә һағыл этди. Сөзләри иртибатсыз¹ вә һизамсыз олдуғу үчүн бәлкә мән-тигсиз ерләри дә вар иди. Лакин сөйләнән сөзләрдә элә бир сәммийәт чырпыныр, элә бир паклығ һисс эдилди ки, истәр-истәмәз инсанын иһаҫмасы кәлирди. Һәр һалда Мәнсур инанмышды. Чох узун дүшүнчәдән сонра:

— Ахы, бунларын һамысы доғру исә, нә үчүн о заман анана, я гардашына сөйләмәдин?²—дейә сорду.

Мәнсурун сәси санки бир гәдәр юмшалмышды.

— Онлар нә эдә биләрдиләр. Гардашымы сән ки, билирсән. Анама да артығ дәрәд вермәкдән нә чыхарды.

Инди мән олдуғуну сөйләдим, мәнә һәр нә эдәчәксән эт, һанымы сәнә һәләл эдирәм. Анчағ инан ки, мән күһаһкар дейиләм. Анд олсун ери, көйү ярадан аллаһа, Мәнсур, анд олсун бу алты айдан бәри мәнним еканә тәсәлим олан бу гур'ана ки, мән тәғсиркар дейиләм.

Күлзарын сөзләриндә чырпынан мә'юслуғ, көз яшларындакы сәммийәт бир ийнә кими Мәнсурун фикринә, зәһнинә, руһуна, бүтүн варлығына санчылырды. Һәтта: «Язығ нә этсин. Бу аллаһын гәзийәсидир, онун ки, бурада тәғсири йохдур. Күчсүз, көмәксиз бир ғыз нә эдә биләрди. Нә үчүн бир нәфәр онун адына бир сөз демир»—кими бә'зи доғрултмалар да фикриндән кечир вә эйни заманда чох дәрин дүшүнчәләрә далмыш дурурду.

Күлзар кичичик әлләрини ирәли узатмыш, бир һәйчан ичиндә нәтичәни көзләйирди. Ох, инди Мәнсурун бир сөзү ону нә гәдәр хошбәхт эдә биләр вә я әбәди бир йохлуға юварлая биләрди. Күлзарын бу дәғигәдә бүтүн тәлеи, һәяты, сәадәти ондан, онун бир кәлмә сөзүндән асылы иди.

Севинч вә мүдһиш фикирләр бир электрик сүр'әтилә бир-бирини тәғтиб эдәрәк, зәһниндән ҫырлайыб кечирди. Һәр һалда, Күлзар онун бүтүн изтирабларына шаһид олан бу гур'анын ону тәк бурахмаҫаҫағына, көмәк вә һимәйә эдәчәйинә, зәиф бир инамла да олса, инанырды. Бу үмидин нәтичәси оларағ, Күлзарын башында хошбәхт вә сүрәкли бир үмид парлады: «Инди Мәнсур голларыны ачаҫағ,—эйби йох, мән сәни бағышлайырам, чүнки инанырам ки, сәнәдә тәғсир йохдур,—дейчәк вә ону гуҫағлаяҫаҫағдыр». Һәтта буну Мәнсурун да көзләриндән охумағ олурду. Анчағ Күлзар бу һалында бунун фәргинә вармырды; һәм дә бу дәғигәдә белә шейләрлә севинмәнин вахты дейилди. Бурада артығ хәял, хүля дейил, үмид, арзу дейил, бир һәғигәт оларағ өлүм-дирим мәсәләси һәлл эдилди ки, о да Мәнсурун верәчәйи чавабдан, эдәчәйи һәрәкәтдән асылы иди.

Мәнсур дүшүнүрдү. Санки бу сөзләрин доғрулуғуну Күлзарын үзүндә охумағ истәйирмиш кими, бычағ кими ити бахышларыны онун үзүнә тикди: өнүндә ики учгун, сүзкүн көз көрдү ки, мә'сум бахышларында одлу бир фәряд инләйир, там дәринликләриндә бир доғрулуғ, бир сәммийәт, бир паклығ, бир күһаһсызлығ күлүмсәйирди. Күлзарын ики дамчы көз яшы юварланмыш, солғун яһағ-

¹ рабитәсия

ларында дурмушду; инчэ доаглары һөнүз эсэби бир һэйчанла титрэйир вэ бүтүн бу һэйчанларла, бүтүн бу солгунлуларла Мәнсур гаршысында пак вэ олдугча көзэл бир гыз көрүрдү. Бу севимли гызын мәсум руһуна тохунмаг, галбини гырмаг, инчитмэк һеч дэ инсафдан дейилди. О тәбиәтин азад гойнунда бәсләнмиш бир чичәк иди ки, рузкарын хәфиф бир ағырлығындан солачаг, төкүлөчәк, мәһв олуб кедәчәкди. Һалбуки о эн тутгун бир һаяты сүсләдә биләр, һаятын эн дәрин гаранлыгларыны бир сәадәт шәфәгилә ишыгландыра биләрди. Хүсусилә бу дәгигәдә Күлзар элә бир көрүнүш алмышды ки, она кимсә ачымая билмәз, эйни заманда онун бу везийәтилә алдыгы мәһзун бир көзәллийә гаршы кимсә пәрәстиш этмәйә билмәз, ону сечмәйә билмәзди. Бәли, Күлзар ким олурса-олсун, нә олурса-олсун, индики дәгигәсиндә көзәл, севимли, эн пак гызчыгаз иди.

Мәнсур бунлары һисс эдирди, ким билир, даһа нә кими доғрултмалар дүшүнүшүдү. Һәр һалда бу мәсум гызы, бир ан эввәл севиндирмәк үчүн бөйүк бир зөвг, бир мәмнунийәт вэ вугарла: «Чох яхшы, инанырам, ағлама»—дейә бир кәлмә сөйләмәк, ону гучагламаг, овундурмаг, сонра узун-узады дүшүнүб, кәлөчәк үчүн бир чох шәртләр гоймаг истәйирди. Лакин, там бу сырада гапы дөйүлдү. Архасындан:

— Тез олсаныз. Даһа бу нә олду. Битирмәдинизми? Халг никарандыр ахы!—дейә сөзләр эшидилди.

Данышан енкә иди. Бурада Мәнсурун бирдән-бирә чөһрәси дәйишди. Чох дәрин бир юхуда имиш кими, диксинди. Бүтүн дүшүнчәләри алт-үст олду, санки, ени бир шейләр хатырлады. «Адәтән гызлар белә дейир, анд ичирләр». О чох эшитмишди. О башгаларына чох күлмүш, истәһза этмишди. «Бәлкә дә о адам һәмин кәндиләрдән биридир... Бәлкә дә Күлзар ялан дейир... Бәлкә дә таныйыр, демәк истәмир... Бәлкә дә бир нечә нәфәрдиләр... Йәгин кәнд ичинә чыхаркән она бахыб кизлинчә күлөчәкләр. Инди енкәйә нә сөйләйчәкдир». Бурасыны һеч дүшүнмәмишди. «Бәли, бу гыз о гәдәр һийләкәрмиш ки, һәр иши көрмүш, эйни заманда өзүнү пак гәләмә вермишдир». Бир дәгигәдә билмәк нә гәдәр тәгсир онун фикриндән кечди: нәдәнсә бир аз эввәл бунларын һеч бириси фикринә кәлмирди.

Күлзар ағламагдан данышмырды. Сон дәгигәдә Мәнсурун тәрәддүдүнү көрүнчә аягларына сәрилиб:

— Мәнсур, мәни бәдбәхт этмә. Анд олсун бу гур'ана ки, мәндә күнаһ йохдур,—деди.

Мәнсур, бәлкә дә гапы дөйүлүшүнүн тәсири алтында:

— Артыг гурбан оласан әлиндәки гур'ана, мән сәнә дөймәйирәм,—деди.

Күлзар сакиг бир нәфәс чәкди. Бир санийәдә ким билир нә гәдәр бөйүк бир сәадәт яшады. Икинчи сөз олмасайды севинчиндән Мәнсурун аягларыны, әлләрини, үзүнү өпәчәк, ағлаячаг, ким билир даһа нәләр эйләйчәкди. Доғрусуну билмәк истәрсәниз,—һеч бир шей этмәйчәк, севинчиндән сәдәчә байылачагды. Лакин Мәнсур сөзүндә давам әлирди:

— Мән сәнә тохунмадым. Анчаг, һансы йол илә кәлмисән, һәмин о йол илә дә атанын эвинә гайыт. Үзү гара бир гыз мәнә кәрәк дейил.

Күлзарын үрәйи чырпынды, көзләри гаралды, узун заман бир шей көрмәди, бир шей эшитмәди. Бир курулту гулагларыны долдурмуш кими чийнинә тохунурду. Нәһайәт ағыр вә тәнбәл һәрәкәтләрлә тәрпәниб, башыны галдырды, мәһзун бир өлкүлүклә көзләрини ярымчыг ачды. Мәнсур гапыны ачыб, онун чыхмасыны көзләйирди.

Күлзар мә'юс бир һалда галхды.

Артыг ағламырды, гапы ачыг олдуғундан ағламаға, ялвармаға имкан галмамышды. Гапыя йөнәлди. Нәдәнсә көзләрини галдырыб, әтрафа бахды: бүтүн диварлар, бүтүн көрүнән шейләр дә анлашылмаз бир һәрәкәтлә онунла бәрабәр йүрүйүр вә онун тәнбәл йүрүшләри әксинә олараг, бир макинә чархы кими дөврәсинә фырланыр, хәбис бир истәһза илә рәгс эдирди.

Биихтияр бир аһ чәкди.

Нәһайәт көзләри Мәнсурун көзләринә сапланды, бахды, бахды, һеч бир сөз демәди.

Әски габыглы гур'аны көтүрмүш, апармаг истәйирди. Гапыдан чыхды. Эввәл енкә, сонра да гапы архасында бөйүк бир мараг ичиндә көзләйән гадынлар онун башына топландылар. Һәр тәрәфдән сорғулар яғдырылды:

— Һә, нә олду? Нә үчүн чыхдын? Нә истәйирсән? Битдими? Нә олмушдур?

Күлзар бир шей көрмүр, һатта кимсәйә бахмыр, бир шей һисс этмир, бир сөз сөйләмирди. Бүтүн варлығы үрәйинә ерләшмишди. Бир сөвгитәби илә гадынларын арасындан кечиб кетмәк истәйирди.

— Һарая кедирсән? Нә олду? Нә үчүн кедирсән?— дейә һәр тәрәфдән бир марагла сорур, эйни һалда ону дүмсүкләйир, санки юхуда имиш кими, ону оятмаг вә чаваб алмаг истәйирдиләр.

Гадынлар бир-биринин үзүнә бахырдылар, гаш-көзләр ойнамаға башламышды. Енкә ичәри сохулду; орадан Мәнсурун сәси эшидилирди:

— Мән папағымы атыб, ләчәк бағлая билмәрәм. Намуссуз, үзү гара бир гыз мәнә кәрәк дейилдир. Йолун үстү илә кәлмиш, алты илә дә кетсин...

Күлзар дәли кими дурухмуш, нә эдәчәйини билмирди.

Артыг беш дәгигә бундан әввәлки кими она янашмырдылар. Кимсә бир сөз демир, бир йол көстәрмирди. Анчаг гадынлар бир-бирилә пычылдашыр, сөйләширдиләр. Мәсәлә бәлли иди:

— Валлах, валлах мәним гызым айдан ары, судан дурудур. Ай мүсәлманлар, бизә зүлм эләмәйин!— дейә, Күлзарын языг анасы ағлайырды. Эйни заманда Мәнсурун анасы бир аз әввәлки энтирамкарлығы бүсбүтүн атымыш, сәрт вә ачыглы бағыртыларла:

— Тәмиздир! Тәмиздир! Апар өзүнүн олсун,— дейирди.

Гадынлар бир-биринә гатышмыш:

— Гәрибәдир! Тәәчүблүдүр! Бәрәкаллаһ гыз! Суюн лал аханы, адамын ерә баханы,— дейә мырылданырдылар.

Күлзар башы ашағыда олараг, бир йол тапыб кетмәк истәйирди. Лакин тәрпәнә билмирди, һарая кедәчәйини өзү дә билмирди. Бу гәдәр сәмими айрылышдан сонра гардашыны нечә көрәчәк, нә эдәчәк, нәләр олачагды.

Бу һалда о бир дама чыхмаг вә йүксәк бир сәслә бүтүн чамаат гаршысында бағырмаг, ағламаг, бүтүн дүняны һарая чағырмаг истәйирди.

Она белә кәлирди ки, бу саат бу һагсызлыгдан дүня учулачаг, улдузлар төкүләчәк, бүтүн кайнат алт-үст олачагдыр. О да буну истәйирди. Лакин, һеч бир шей йох иди. Көйләрин сонсуз дәрһәликләриндә ерләшмиш ул-

дузлар өз даими сакитликләрилә дурмуш, һамысы санки бир нифрәтлә она бахыб күлүрдүләр. Енә кайнат олдуғу вәзийәтиндә дурмуш, ади вүгар вә әзәмәтилә һәятын фажиеләринә күлүмсәйирди.

Заваллы гызчығаз сон дәфә башыны галдырыб, әтрафына бахды, бүтүн әввәлки нәвазишкар, севимли чөһрәләрдә бир әгрәб күлүшү ойнайыр, һамысында кизли бир нифрәт чырпыныр, һеч кәс өз бахышларыны ондан гачырмаг истәмирди. Күлзар бахышларыны ерә санчды, санки бүтүн кайнат үзәринә юварланмыш, ону ерә яслатмаг истәйирди, бирдән нейчинсә әлиндәки гураны башына галдырыб:

— Эй гур'ан, әкәр һагг исән, бу саат мәни күлә дөндәр. Я һаггы ашкар элә, я мәним намусум, һәятым, исмәтим кими сән дә аяглар алтына дүшүб, әбәдилик мәнвә ол...— дейә гур'аны ерә чырпыб, әсәби бир һәйәчанла тапдаламаға башлады.

Әтраф сакит иди. Рузкар хәфиф-хәфиф әсир, ағачлар сәсләнир, баягкы чырагбан күчәләри дәрин вә горхунч бир гаранлыға бүрүмүшдү.

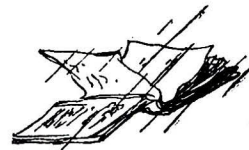
Күлзара «аллах» да, «гур'ан» да көмәк этмәмишди.

Нәһайәт, кор анасынын әлиндән япышмыш, онун гара ерпәйинә ертүнмүш, ағлаяраг әвә гайытмышды.

Һәр тәрәфдә анлашылмаз бир дәһшәт, тәбиәтин бүтүн көзәлликләриндә бир байгуш сәдасы инләйирди...

Күлзар ағлайырды...

Ағлайырды, чүнки башга бир чарәси йох иди.

ДИЛАРА

Күнөшин сон вөрәмли теллеринин дуйдурдуғу ийрәнч бир сүкүт ичиндә ана ағлайыр, ата ағлайыр, заваллы гызчыгаз да, бу фәлакәтә сәбәб олмуш кими горхудан гымылданмайыб, явашдан ичин-ичин ағлайырды.

Сәадәт шәрбәтини тапыб ичиркән гәдәһи салыб гырмаг, хошбәхтлик йолуну тапыб там мөгсәдә чатыркән бир фәлакәтә уғрайыб, мәһв олмаг нә гәдәр ачы олса да, ади бир шей дейилмидир?

Күн батар-батмазда иди.

Палчыгчы Бәшир донлуғуну алмыш, борчлары илә ту-тушдурараг эвә гайыдырды. Хәстәләнмиш, борча дүш-мүшдү. Бу күн бүтүн борчлары битир, һәтта бир гәдәр артыг пулу да галырды.

Кичик гыз Дилара үчүн емишдән-аддан алмаг истәйирди: палтары да йох иди, амма һәлә пулу чатырды.

Күчәдән, мүәллимләри башда олмаг үзрә тәмиз кейимли, күләр үзлү кичик-кичик гызлар, ушаглар бөйүк бир интизам вә эзәмәтлә һарая исә кедирдиләр.

Бәшир дурду, бахды: нә гәдәр дә динч, көзәл, тәмиз, севимлидирләр... Гызыны хатырлады:

«Заваллы аягялын, көһнә, чиркли бир көйнәклә кәзир. Бу чүр кейинәрсә, белә көрүнәрми? Дилара бунлардан да ярашыглыдыр. Белә кейинәрсә лап көзәл көрүнәр. О да бу ушагларын арасында олсайды, нә оларды?»

Бу фикирләр сыра илә Бәширин башындан буланыг бир көлкә кими кечирди. Бирдән нә исә анлашылмаз бир дуйғу ону чулғады, мәһул бир гүввәтин тә'сири алтында нә әтдийини өзү дә билмәйәрәк, гачыб, өмрүндә хатырламадығы бир чәсарәтлә мүәллимәйә янашды.

— Ай ханым...

Дили долашды, нә дейәчәйини билмирди.

Мүәллимә ири көзләрилә Бәширә бахды.

— Бағышла, ханым, сәндән бир тавагтам вар... Мән өзүм палчыгчыям. Бир балача гызым вар. Ону сорушурам ки, ону нейлим?—дейә сорду.

Она белә кәлирди ки, мүәллимә инди бу чәсарәтлә она янашдығы үчүн ачыгланачаг, сөйәчәк, я да ачы бир сөз дейәчәкдир. Мүәллимә мұлайим бир бахышла Бәширин үзүнә бахды: бу гырышыг үздә, чәсарәти үчүн үзр истәйән бир күнаһкар күлүшү чырпыныр, көзләриндә мәрһәмәт уман бир тәгсиркар ичзи¹ инләйирди. Бу заваллы көрүнүш мәрһәмәт һисси дуйдурурду.

— Әми, гызын нечә яшындадыр?

«Әми» сөзү Бәшири шашырды. Бу, көзәл кейимли, бөйүк, нәчәбәтти гадындан бу сөзү эшитмәйә, санки өзүнү лайиг билмирди.

— Сәккиз яшында.

— Әми, инди вахт кечмиш: лакин, һәр һалда кәтир, бир чүр дүзәлдәрик.

— Һарая? Нә вахт?

Беләликлә сөзләшдиләр. Сабәһ Бәшир гызыны мүәллимәнин янына апарачагды. Сонсуз бир мәмнунийәтлә: «Аллаһ сәнә өмр версин. Аллаһ көлкәнизи башымыздан әксилтмәсин»—дейә баш әйиб, севинә-севинә айрылды.

Әввәл бир гәдәр ейинләди. Сонра явашлады. Дүшү-нүрдү: «Нә мұлайим адамдыр». Гызы да көзәл кейинәчәк, охумуш олачаг, гоншулары ону тә'рифләйәчәкләр. Белкә бир заман о да бу мүәллимә кими олачагдыр. Ла-

¹ ачизлик

кин, гызы аягылын нечә апарсын? Арвады нә дейәчәк-дир? Бирдән даянды. Өзүнү итирмишди... Көмүр мейданына доғру йөнәлди. Бир чүт көһнә чәкмә, бир көһнә либас да алыб гайытды.

Дилара гышын союғуна бахмаяраг бир чырыг көйнәйилә ону гаршылайыб этәйиндән япышды.

— Ай ата, о нәдир? О чәкмәләр киминдир?— дейә тез тәәччүблә сорушурду.

Бәшир сон вахтлар эвә һеч бир палтар вә бу кими шей алмырды, хусусилә чәкмә, чоһ тәәччүблү иди. Эвдә чәкмә кейән йох иди. Һеч башмаг тапылмыркән, бирдән-бирә чәкмә... кимсәнин ағлына ерләшмирди. Диларанын сәсинә чыхан анасы да шашырмышды.

— Балам, бунлар нәдир? Гудурмусан...

— Арвад, һеч данышма, иши дәйишдирмишәм.

— Бунлар киминдир?

— Алмышам.

— Доғрудан киминдир?

— Валлаһ алмышам. Һәлә бу һарасыдыр? Ай гыз, йүр бир әл-аяғыны ю, кәл, бир көр бунлар нечә олур?

— А киши, нә эчәб?

— Һәлә сабаһ Дилараны учгола апарачағам.

— Нечә йә’ни учгола апарачағам?

— Валлаһ... Дейирәм сәнә ишләри дәйишмишәм. Мүәллимә илә дә данышмышам. Өзү дә бир яхшы адамдыр. Элә гайдалы... Деди көтүр кәл. Ай гыз, юбанма, тез ююн кәл!— дейә ичәри кирди.

Дилара өмрүндә көрмәдийи бу эчанб аяггабылары вә палтары кеймиш, севинчиндән, санки ганадланмыш, учурду. О чоһдан бәри һәсрәтлә ушагларын аягларына бахыр вә бир күн онун да чәкмәси ола биләчәйини һеч тәсәввүр белә этмирди.

— Ай гыз, белә фырлан көрәк нечә даяныр... Ай залым, гиямәтсән ки... Дур, бағларыны кечирим.

Бәшир пулларынын артыг борчлара чатышмаячағыны да унудуб, өмрүндә дуймадығы бөйүк бир һәвәс вә севинчлә, чидди сурәтдә чалышыб, гызыны бәзәндирди. Чәкмәләр көһнә дә олса, Диларанын аягларында ярашыглы көрүнүрдү.

— Ай залым, лап хозейин гызларына окшайырсаң... Чөһөннәмә олсун дүня, арвад, о табагы бәри вер. Гыз, дур бир ойна...

Табаг таггылдайыр, Дилара атасынын үзүнү өпүб, бөйүк бир севинчлө ойнайырды.

Сәһәр хава чох тутгун иди. Кечә ягыш бүтүн күчәләри дизэдәк палчыг этмишди. Бу Бәширин һеч дә дөшүнә дүшмүрдү. Чүнки яшадыгы Бөйүк Сәляп күчәсиндә күчәләр дөшәнмәмишди, бир аз ягыш яған кими палчыг дизә галхыр, кечмәк белә мүмкүн олмур. Хүсусилә бу күн Диларанын чәкмәләри батачагды. Бу һеч дә арзу эдилән бир шей дейилди. Нә исә, Бәшир мүәллимәйә сөз вермишди. Дүня дағылса да Дилараны апарачагды.

Бөйүк бир зәһмәтлә Дилараны өз әлийлә кейиндирди. Чыхдылар... Эвдән беш-алты аддым айрылмышдылар. Дар күчә элә палчыгды ки, кечмәк мүмкүн дейилди. Бәшир тез-тез Диларанын чәкмәләринә бахыр, кичик бир палчыг ләкәси ганыны гаралдырды. Бир гәдәр кечинчә 4-чү Тазапир даланында йол бүсбүтүн кечилмәз олду.

Бәшир чарасиз галыб Дилараны гүчагына алды. 2—3 аддым кетмәмишдиләр ки, заваллы Бәширин аягтабысы палчыга батды. Аягыны чыхармаг истәркән, бирдән бүдрәйиб үзү үстә ерә чырпылды. Артыг ушаг да палчыга булашмыш, өзү дә дизиндәки агрынын шиддәтиндән тәрпәнмәз бир хала кәлмишди. Бөйүк бир шүшә аягына батымыш, ган ахмага башламышды. Өлә-өлә эвә гайытдылар.

Бәширин дизиндән ахан ган даянмырды. Гоншулар топландылар, яранын үстүнә тәндир күлү төкдүләр, һөрүмчәк тору гойдулар, билмәм даһа нә кими оюнлар чыхардылар, лакин олмады: һәлә топуғу да бурхулмушду, агрысы ону сарсыдырды.

Сыныхчы кәлди, аягыны сарыдылар. Бәшир ахшамадәк зарылдады, инилдәди. Ахшамдан бир гәдәр кечмиш аягындан элә бир агры, элә бир санчы галхды ки, даянмаг мүмкүн дейилди.

Бәширин инилтисинә гоншудақы ишчиләр топландылар. Һәрә бир йол кәстәрди. Лакин, чарә олмады. Нәһайәт, мүтләг, доктор чагрылмасы лазым олдуғуну дедиләр. Бу да мүмкүн дейилди.

— Чаным, бу гаранлыг күчәләрдән һәким нә чүр кәләчәк. Кәрәкмәз ки, бир файтона минсин. Файтон да инди бир этәк пул истәйир,—дейә газантәмизләйән Әһмәд донгулданды.

Беләликлә чох данышдылар. Амма нә Бәширин аяг агрысы дурду, нә дә һәким кәтирмәк мүмкүн олду. Хәстәни, бир инилти, бир гыздырма ичиндә бурахыб дағылмышдылар.

Заваллы Бәшир беш-алты күн белә, кечәләри көз юмадан чырпынды. Һәким кәтирмәк мүмкүн дейилди. Нәһайәт, газантәмизләйән Әһмәд ону архасына алыб һәкимә апарды.

Докторлар бахдылар.

— Кеч кәлмишдир. Сүмүйү гырылмыш, һәм дә аягында ган кирләнмишдир. Эввәлдән кәлсәйди сағала биләрди. Амма инди хәстәханада ятмалыдыр,—дедиләр.

Ййирми күндән сонра заваллы Бәшири эвә кәтириб, кирли союг йорған-дөшәйинә салдылар. Аягы артыг бир о гәдәр агрымырды, чүнки диздән юхары гылчасыны кәсмишдиләр.

Күнәшин вәрәмли телләринә гаршы заваллы Бәшир ач ушагынын, көз яшларына боғулмуш гадынынын үзүнә динмәз-сөйләмәз бахырды. «Ох... бундан сонра бу заваллыларын күнү нә олачагдыр?» Бәшир утанчаг көзләрини бир тәрәфә гачырды. Бу аралыг бахышлары тахтада гоша гоюлмуш чәкмәләрә илишди. Бирдән-бирә нә исә хатырлаяраг, өзүнү сахламайыб һөнкүртү илә ағламага башлады...

Ох, сәадәт нә гәдәр яхын иди.

Лакин...

ДИЛБЭР

Һәр күн бир дөгигә динч отурмайн вә динчлик вермәйән Дилбәр, дәрс башлар-башламаз:—«Мүәллимә, мән дейим, мән дейим»—дейә бармағыны көйдә ойнадан вә гопардығы курулту илә бүтүн синифдә бир һәвәс, бир дирилик оядан Дилбәр, бу күн бирдән-бирә сусмуш, ганады гырылмыш бир гуш кими ериндә бүзүшүб, отурмушду. Намы һейрәт эдирди. Мүәллимә белә буна һейрәт әтмәйә билмәди.

— Дилбәр, сәндән нә әчәб белә динч отурмушсан, хәстә дейилсән ки?

Дилбәр, юхуда имиш кими, диксинди, башыны галдырды, анчаг данышмады, сусду галды. Мүәллимә ону ирәли чағырды... Һәр күн, сөзләри грамофон кими бир-биринин ардына дүзән Дилбәр, бу күн гырыг макинә кими баш-аяг вурурду. Онун фикри нә исә узәг бир ердә, там башга бир шей илә мәшғул иди. Дәрсдән сонра мүәллимә Дилбәри мүәллимләр отагына чағырды.

— Дилбәр, сәнә нә олмушдур? — дейә сорушду.

Дилбәр далғын көзләрини ерә тикмиш, сусурду. Бу аралыг Дилбәрин синиф йолдашы Мәрийәм, башыны әйиб:—«Мүәллимә, Дилбәри ерә верирләр»,—деди.

— Аһа, ерә кетмәк истәйирсән?—дейә мүәллимә күлүмсәмәк истәркән, Дилбәрин кичик бәдәни титрәди, көзләри яшарды вә бирдән:—«Йох! Мән истәмирәм, атам верир»—дейә, дизи үстә дүшдү. Дәрдли башыны мүәллимәсинин дизи үстә салыб, әсәби бир һөнкүртү илә ағламаға башлады.

Дилбәр ики дәрәчәли мәктәбин үчүнчү группунда иди. Атасы Һәсән киши йохсул бир кәндли иди; дүня малындан—гаратикан бир гәляны, өвләд адына да бир гызы вар иди. Савадлы дейилди. Анчаг, савадсызлығын нә гәдәр бөйүк бир бәлә олдуғуну өз тәчрүбәсиндән билмиш вә оғлу олмадығы үчүн гызыны да олса охутмағы гәра алмышды.

Гышын узун кечәләриндә Дилбәр китабыны алып, очаг янында, Һәсән кишинин габагында отурурду. Онун үчүн Авропадан, Америкадан, Африкадан, бу дүнянын яранышындан охуюр. Һәсән киши бөйүк бир зөвг илә динләйир, бунларын һамысыны эшитдийи һадисәләрлә тутушдурур вә бәзән гызынын гәт'и бир алим олдуғуна инаныр, севинирди. Бир аздан сонра Һәсән киши ахундун отагына кедир, Дилбәр исә атасы кәлинчә дәрсләрини һазырламаға башлайырды.

Ара-сыра Дилбәр атасынын йохсуллуғуну хатырлайыр, охуюб доктор олачагыны, ағ палтар кейиб хәстәләрә бахачагыны, атасына көмәк эдәчәйини, гоча атасынын башыны учалдачагыны дүшүнүр, дүшүнүрдү... Даһа бир чох шейләр дүшүнүрдү... Языг ки, заваллы Дилбәр, онун үчүн нәләр һазырландығыны һеч дүшүнмүрдү.

Ахшам үстү Һәсән кишинин әви долу иди. Ахунддан башламыш, гырахмаллы охумушлара кими һәр бичимли адам варды. Лап күнчә отуран күмүш гәлянлы, тирмә гуршаглы бир киши данышырды:

— Ай Һәсән киши, даһа көһнә кәндә тәзә дәб гоймаячагсан ки... машаллаһ... аллаһ сахласын, ушаг да яша-боя долмушдур... Гыз хейлағыны эвдә чох сахламаг да бир шей дейилдир. Мирзәкәрим дә, аллаһа шүкүр, өзкә дейил, өзүн яхшы таныйырсан. Аллаһ хейир версин...

Һәсән киши дүшүндүйүнү дейә билмирди.

— Филани... о ки вар эвам... мәнним кими һейван, о һеч... Бизим даһа вахтымыз кечмишдир. Дүняя һейван кәтмишик, һейван да кедәчәйик. Бундан сонра эвам адам бир пула дәймәз. Мән әһд эләмишәм, күнүмә бир күн галмыш о ушағы охудачағам, пул бир шөй дейилдир. Адам кәрәк дүняда яхшы илә яманы билсин,— дейә һәсән киши элмин файдасыны анлатмаг истәйир, анчаг дейә билмирди.

Һәсән киши доғрудан да пулу о гәдәр әһәмийәтли билмирди. Анчаг бу дәфә өзү әл-аяғынын сарылы олдуғуну һисс эдирди. Бу вахтадәк кәлән элчиләрә:— «Гызым охуюр, вермәрәм»,— дейирди. Анчаг бу дәфә бир аз дили долашырды...

Мирзәкәрим мәдрәсәдә охумуш бир тәләбә иди. Анасы мәрсийәхан, атасы да пирдә шейх иди. Анчаг сон заманлар тәләбәлик чох да ишә кечмәдийи үчүн, Қарим екә илмәк папағы дәйишиб, икиүзлү бир папаг гоймуш, ләббадәни ярыя кими кәсиб, пенчәк гайырмыш, нәлейин еринә мәст кеймиш, нәһайәт ийирми икинчи илдә үч айлыг курслара кирмиш, Моллакәрим әвәзинә Мирзәкәрим олуб, чыхмышды. Кәнд мәктәбиндә дәрәс дейирди. Фикрән дә Мирзәкәрим зиялылашмышды. Һәр күн, гәзети, илк сәһифәсиндәки тарих вә нөмрәсиндән башлайыб, сон сәһифәсиндәки ә'ланлара вә сифаришләрә кими охуюрду. Данышығында— «ислам милләтинин чәһаләтдә галмасындан, харичиләрин мәдәнийәти исламдан алдыгларындан вә гур'анда бүтүн элмләрә ишарә олдуғундан» узунзадыя бәһс эдирди.

Мирзәкәрим пис адам дейилди. Қасыблара әл тутанды. Һәсән кишинин өзүнә аз яхшылыг этмәмишди. Һәлә билдир Һәсән кишинин хыры яндыгдан сонра, Мирзәкәрим едди йүз манат вериб, онун үчүн бир ат-араба алмышды. Һәсән киши ярылыга ишләдир вә хырда-хырда пулуну Мирзәкәримә долдурурду. Анчаг нәдәнсә, бир нечә ай бундан әввәл ат ганчыр олуб өлмүш, алты йүз манаты инди дә Һәсән кишинин үстүндә галмышды. Мирзәкәрим исә, инсафән, пул үчүн Һәсән кишини тәләсдирмирди; һәтта ени ат алачағыны сөйләмишди. Һәлә сон заманлар Һәсән кишини тез-тез чай ичмәйә чағырырды, инсафән Мирзәкәрим яхшы адамды. Көзүчагы адамды.

Анчаг Дилбәри эрә вермәк Һәсән кишинин бүтүн арзуларыны гырырды. О да өз гызыны бөйүк адам кәр-

мәк, онунла фәхр этмәк, һәлә бәзиләринә ачыг вермәк истәйирди.

— Филани... Мирзәкәрим яхшы адамдыр. Анчаг мәнним гызым охуюр. Индики вахтада... эвам инсан ки вар... һейван кими бир шейдир, мәсәлән, мән. Мән әһд эләмишәм ки, гызым дәрсини баша вурмайынча...

Бурада крахмаллы бир киши сөзә гарышды:

— Бәли, Һәсән дайы. Яхшы буюрусунуз, элмәсиз инсан һеч бир шейә дәймәз, аллаһа шүкүр Мирзәкәрим дә һамымызын мәлумудур, һәлә элм адамыдыр; яхшы дәрәси дә вар. О ки галды гызын охумасына, мән өзүйлә данышмышам. Мирзәкәрим өзү дейир ки, Һәсән кишидән чох хошум кәлир, чүнки көзүчагыдыр; мән өз күлфәти ми охудачағам. Анчаг бир ады үстүндә олачаг, сонра енә дә охусун. Мирзәкәрим ону сәндән яхшы охутдура биләр. Орасына өзү сөз верир.

— Бәли, бәли, орасына архайын ол. Һәсән дайы,— дейә, о бири дә сөзә гарышды. Данышыг узун сүрдү. Һәсән киши чох дүшүндү. Һәтта, һараданса өлмүш аты вә алты йүз манат борчу да ядына дүшдү.

— Филани... сөзүм йохдур... Бир гызым вар, элндинир. Анчаг бир шәртим вар: гызым кәрәк дәрсини охусун, инсан ки вар...

— Бәли, бәли, архайын ол...— Ахунд салават чевирди: «Аллаһ хейир версин!».

Ахшам Дилбәр чәрәк емәйир, мүтәмәди ағлайырды. Масгурада бир аз пендир, бир аз дошаб варды. Һәсән киши чәрәйи очағын үстүнә гоюб дүшүнүрдү. Дилбәрин ач олдуғуну билирди.

— Ағлама, гызым. Мирзәкәрим элм саһибидир. Яман адам дейил. Мән чамаатын янында онун үчүн шәрт гоймушам. Сән кәрәк ахыра кими охуясан.

Дилбәр, Мирзәкәримин ярымләббадәсини, икиүзлү папағыны нә исә чәкә билмирди. Атасынын вәзийәтинин билирди. Лакин бу дәгигдә һәр шейн унудуб, атасынын гучағына сыхылараг, көз яшлары арасындан:

— Ата, мән она кетмәк истәмирәм. Мән охумаг истәйирәм,— дейә ағлады.

О кечә Һәсән киши дә чәрәк емәди. Ата-бала һәр икиси айрылыгта дүшүнүр вә һәр икиси дүшүнчәләрини

Дилбәрин дәрсини давам этдирәчәйи үмидилә башлайыр, вә нәдәнсә, Һәсән кишинин өлмүш аты вә алты йүз манат борчу илә битирирди... Анчаг, Дилбәр бунларын һамысындан башга, даһа бир шейләр дүшүнүр вә кизли ағлайырды.

Иш узун сүрмәди. Нишан кәлди. Дилбәр үчүн тәзә палтар, үзүк, голбаг, һәтта Һәсән киши үчүн дө атлас архалыг кәтирилди.

Бир нечә һәфтәдән сонра—«адамымызы верин» мәсәләси галхды.—Мәктәбә, эвимиздән дә кедә биләр»—дедиләр.

Гызын яшы декрет яшына чатмамышды. Загс үчүн о яндан-бундан кағыз дүзәлди. Ахунд кәбин кәсди, Дилбәр атасилә вә дилсиз, ағызсыз анасилә видалашыб әр эвинә кетди.

Күнләр кәлиб кечирди. Дилбәр мәктәб сөзүнү галдырмаға белә чәсарәт этмирди. Затән, дәрсдән дә галмамышды: Мирзәкәримин анасы (Моллакәримин анасы) Моллакүлсүм она гур'андан дәрс верир, мүғабиләйә отурдур, ясин әзбәрләдирди. Ара-сыра тәзә чыхмыш мәрсийәләрдән дә өйрәдирди. Дилбәрин күнү пайминбәр өйрәнмәк вә чүмә ахшамлары ясин, үч айлыгда исә гур'ан охумагла кечирди. Палтар-палаз юмаг, габ-гашыг юмаг, хөрәк һазырламаг вә бу кими ишләр дә ағыр бир йүк кими Дилбәрин үзәринә дүшмүш, кәз ачмасына имкан вермирди. Һәлә, һәр күн Мирзәкәримин ярымләббадәсини, шишкин, салдат додагларыны, чийәр кими гырмызы үзүнү көрмәк Дилбәр үчүн чәкилмәз бир әзаб иди. Лакин чарә йох иди. Һәр күн Мирзәкәримә көрүнчә бир көйнәк әт төкүр, үрәйи дөйүнүр, бәдәни әсим-әсим әсирди. Көзләрини юммаг, гачмаг, бир бучаға сыхылмаг, кизләнмәк истәйирди. Анчаг мүмкүн дейилди. О, әринин габағына чыхмалы, нәзакәт вә рәсмийәтлә ону гәбул әтмәли, күлүмсәмәли, күлмәли иди. Йохса юмруглар, тәпикләр гачылмаз вә амансыз шейләрдә. Лакин һәр күн яландан башга бир рәнкә кирмәк, башга чүр көрүнмәк, ағламаг истәркән күлмәк дә дадлыг бир шей дейилди. Нә әтмәк... гапылар бағлы, гаранлыг мөзар кими... далғын, сусгун бир әв. Бир яна кедә билмир, кимсәни көрә билмир, дәрдләрини кимсәйә сөйләйә билмирди. Атасынын эвинә белә кетмәйә һаггы йохду.

Дилбәр, дири икән гара бир мөзара көмүлмүшдү. Ән яхшы күнү,—дөйүләркән, көзүнүн алты көйәрмиш бир һалда бир бучаға сыхылыб, ағладыгы вә хәстәләниб, әринә янашмадыгы вахтлар иди. Затән, Дилбәр сон заманлар тез-тез хәстәләнирди. Ойнаг, чевик бәдәни бүзүшмүш, шухлуғуну итирмиш, көзәл көзләри дәринә эмиш, ал янаглары сарармыш, әсәби бир титрәклик алмышды. Ара-сыра гур'ан охуяркән фикри долашыр, дүшүнүр, кечмишләрини, ушаглығыны, шән вә ойнаг кәнчлийини, мәктәб йолдашларыны, бүтүн үмидләрини хәтырлайыр, бүтүн варлығы сарсылырды. Нә әтмәк, талә белә имиш.

Күнләр кечир. Дилбәрин мүһити кетдикчә гаралыр, ағыр бир даш кими гаранлыг бир гуяунун дибинә әнир кими, кетдикчә даһа артыг гаты бир гаранлыға батыр, илишир галырды. Ара-сыра бир шейләр дүшүнүр, лакин, енә дә бүтүн дүшүнчәләри нәдәнсә атасынын өлмүш аты вә алты йүз манат борчу илә битирди.

* * *

Бир күн Моллакүлсүм ирәлидә, Дилбәр дә голтуғунда Моллакүлсүмүн топладыгы нәзр боғчасы, гайыдырдылар. Гызлы-оғланлы бир дәстә Дилбәрин дигәтини өзүндә сахлады. Бунларын арасында бир чоху кечмиш мәктәб йолдашларындан иди. Дилбәрин үрәкчийи ериндән ойнады, дәрин бир аһ гопарды. Вәзыйәтиндән утандыгы үчүн танынмасын дейә, чадрасыны үзүнә чәкди вә әйни заманда кечмиш хәтират ону сарды. Чох далғын иди. Бу аралыг инчә бир әл онун чийнинә әнди; әйни заманда шух бир күлүш гопду. Дилбәр диксинди. Горхмуш көзләрини керийә чевирди. Үч дуйғу, горху, севинч вә утанчаглыг—үчү дә бирдән она һүчүм әтди. Янаглары гызарды. Шашырды. Гаршысында дуран гыз—Дилбәрин мәктәб бачылығы Мәрийәм иди. Бир санийә үчүн кечмиш ушаг ойнаглыгылә онун үзәринә атылмаг, гучмаг, өпмәк истәди, амма даянды. Сусду. Мәрийәм инди-инди охумуш, ирәлиләмиш бир чәмийәт гызы иди. О исә... заваллы бир мәрсийәхан шәйирди. Мәрийәм онун бойнуну гучуб, сөзләрини, сорғуларыны бир-биринә пейвәнд эдәрәк деди:

— Ай гыз, парадасан, көрүнмүрсөн. Бу нәдир? Рәнкин учмуш. Хәстәмисән? Сәни чохдан ахтарырдым, ваңиб сөзүм вар. Нәдән бу күнә дүшмүсән?

Мәрийәмин дәстәси онлара яхынлашырды. Дилбәрин үрәйи дөйүнүр. Моллакулсүмүн бағырачағындан горхуб,—яхшы, яхшы, Мәрийәм, сонра, сонра...—дейә яха гуртарыб гачмаға чан атырды. Мәрийәм исә она мөһкәм ялышмышды, бурахмырды. Гызлар вә оғланлар кәлиб етишмишдиләр.

— Аһа, Дилбәр, Дилбәр нечә дә дәйишмиш, арыгламыш, солмуш,—дейә гызлар ону бүрүмүшдүләр. Дилбәр өзүнү бүсбүтүн итирмишди. Бу аралыг Моллакулсүм курултуя дөндү вә Дилбәрин ән чох горхдугу шей доғрудан да олду. Моллакулсүм башы ачыг гызлары вә әли китаблы оғланлары Дилбәрин дөврәсиндә көрүнчә гудурмушчасына бағырды:

— Бу нәдир? Гәлә бу галмышды? Әкәр ахшам әрин итоғлу эвә кәләр, мән онунла бир нечә кәлмә данышарам. Онлар гызмыш, өзүндән сәрхош ләвәндләрди. Онлар әрәсиз арәад, йүйәнәсиз атдырлар. Сән дә онлара гошулмушсан?

Оғланлар тез узаглашдылар. Гызлар шашырдылар. Дилбәр, бүтүн бәдәни титрәйәрәк гыпгырмызы кәсилмиш вә һеч дүшүнмәдән әлини Мәрийәмин әлиндән чыхарыб, гачмаг истәйирди. Бу аралыг Мәрийәм онун гулағына әйлиб явашчадан:

— Сәнә бир мәктүб кәлмишди, мәнәдир. Сонра вәрәәм,—деди.

Дилбәр, һеч дүшүнмәйәрәк,—Яхшы, яхшы,—дейә әлини дартды вә гачараг узаглашды...

Ахшам Моллакулсүм нәзрләри ербәер әдир, Дилбәр исә отуруб гур'ан охуюрду. Әв гаранлыг иди. Ортаны бир мәзар сүкуту бүрүмүшдү. Анчаг дивардакы саат йоручу бир экранкликлә «тыг-тыг» вурурду.

Дилбәрин фикри узаг-узаг ерләрдә иди. Бу күнкү һадисә онун бүтүн варлығыны сарсытмышды. Дүшүндүкчә үрәйи дөйүнүр вә саатын таггылатысына «тыг-тыг»—дейә чаваб верирди. Хатират она динчлик вермир, бүтүн ушаг руһуну әзирди. Мәктәб, ушаглыг, гайғысызлыг...

Дилбәр, көзләриндән әлинин үстүнә дүшән дамалардан айылмыш кими, башыны галдырды. Моллакулсүм эвдә йох иди. Дилбәр галхды. Тахчадан бир бағлама кә-

түрүб, ачды, бахды. Эсэби бир марат вэ һэйэчанла бахды, бахды... Бүтүн кечмиш күнлэри бир дэгитгедэ чаңланмыш кими, зейнидән кечди вэ бирдән үзү үстө, баглама үзэринэ эниб, дэһшэтгли бир һөнкүртү илэ агламаға башлады. Бу, Дилбэрин көһнэ китаблары иди. Дилбэр онлары бағрына басыб дэрин кэдэр илэ ичин-ичин аглабырды.

* * *

Кечэдән чох кечмишди. Мирзэкэрим ахундун отағындан гайытмамышды. Анчаг, гайытмасына аз галмышды. Дилбэр галхды, гапыны ачды, байыра бахды. Булашыг бир кечэ иди. Күлөк бэ'зэн шиддэтлэ чырпыныр, дамларын бачаларыны тагылдадыр, бэ'зэн һеч йохмуш кими сусурду. Көйдэ ай булутларла тоггушурмуш кими, өртүлүр вэ ер үзүнү гаранлыгларда боғур, каһ да яваш-яваш булутдан чыхыб, бир нечэ санийэ үчүн ер үзүнэ хэстэ, сары, өлкүн бир ишыг атырды.

Дилбэр байыра чыхды. Явашча һэйэтдән кечди, күчэ гапысыны ачды, бахынды. Кимсэ йох иди. Бир гэдэр дүшүнүб дэ гайдыб, ачыг галмыш эв гапысына бахды. Гаранлыг ичэрининдэ, пәнчэрэ илэ гапы, лампанын сары ишығында вэрэмли ики көз кими бахырды. Дилбэрин үрэйи сыхылды вэ бирдән башы ачыг күчэйэ атылыб, душтагдан гачырмыш кими, бир һэйэчан ичиндэ гачмаға башлады.

Һара?

Өзү дэ билмирди...

О анчаг гачмаг, бу дирилэр мезарындан узаглашмаг истэйирди. Бир аралыг Дилбэр дөндү, бахды. Гапыя бир гаралгы янашырды... Бу, шүбһәсиз Мирзэкэрим иди. Дилбэр бир гырпым даянды. Горхудан бэдәни титрэйирди. Күлөк уғулдайыр, санки бир сәс она:—«Гайыт, гайыт»— дейирди. Лакин Дилбэр күлэйи динләйэчэк бир һалда дейилди. Яйлыгынын учларыны яхаламыш, эсэби аддымларла ирәли атылмыш, гачыр, мүтәмади гачырды. Артыг эв, чох узагда галмышды. Күлөк гаршыдан Дилбэрин үзүнэ чарпыр, гулагларында уғулдайыр, еришини явашладырды. Палтарлары фырылдайыр вэ аягларына долашараг еримәсинэ мане олурду. Дилбэр бир нечэ дэфэ

даша илишмиш, йыхылмыш, әлләри, дизләри эзилмишди. Лакин Дилбэр бунларын фәргинә вармадан галхыр, енидән йүйүрүрдү. Һарада олдуғуну билмир вэ бәлкә дэ дүшүнмүрдү. Анчаг, ачыглы далғаларын ялчын гаялара чырпыб бир курулту гопармасы саһилдэ олдуғуну хатырладырды. Ай булут алтына кечмиш, бүтүн кайнат гаранлыға бүрүнмүшдү. Этрафда кимсэ йох иди. Һәр тәрәфдән,—вәһши бир тәбиәт, гаты бир гаранлыг Дилбэри бүрүнмүшдү. Кечәнин гаранлығы ичәрининдэ ялныз күләйин горхунч курултусу Дилбэрин гулагларында уғулдайыр, гаршыда Каспинин йыргычы далғалары һиддәтлэ гаялара чырпыр, дөйүшүр, бағырыр, ялчын гаялары, сәрт дашлары гопармаг, йыхмаг, өз ағушуна алыб удмаг истэйирди. Дилбэр исә һеч бир шей көрмәдән, дүшүнмәдән бу кимсәсиз тәбиәтин ортасында йүйүрүр, кетдикчә эвдән узаглашыр вэ гаты бир гаранлыға далырды. Һарая? Нә үчүн? Бурасыны Дилбэр өзү дэ билмирди.

Артыг, саһилдэ кечәнин гаранлығындан башга бир шей көрүнмүр, күләйин уғултусундан вэ далғаларын ачыглы бағыртысындан башга бир шей эшиднлмирди. Дилбэр гаранлыға гатылмыш... Кечэ Дилбэри удмушду...

КҮЛӘР

(Хатират дәфтәриндән фрагментләр)

Әсәрдә бир азербайчанлы гызын чадраны атмасы көстәрилләр. Кино тамашачылары бу бирчә гызын да азербайчанлы олмадыгыны өйрәнинчә нә дүшүнә биләрләр? Икинчә күн дә көзләйин, мән азербайчанлы гызы тапарам,—дедим. Режиссор разы олду.

Шәһәрә дүшдүк. Шәкилдә чәкилмәйә разы олан гызлар көзәл дейилди. Аз-чоһ көзәл олан гызлар да разы олмурду, даһа доғрусу онлары гоймурдулар.

Бизә бир адрес вердиләр, орада көзәл бир гыз яшайыр, дедиләр. Кетдик. Гапыны дөйдүк, ачдылар. Бу, мәнним Күләр илә илк көрүшүм иди. Илк бахышда мәнним диггәтими өзүнә топлады. Бу, демәк олар ки, фақиәмин башланғычы иди.

О заманлар Күләр 16—17 яшларында иди. Күләр орта бойлу, инчә вә зәриф, япышыглы бир гыз иди. Даима гурназчасына күлүмсәйән ири, мави көзләри варды. Гы-

са, гыврым сачларыны ачыг, ағ чийинләринә сәпәрәк, гапы ағзында даянмыш вә назик ал додагларыны бүзәрәк, ири мави көзләрини бир сорғу бахышы илә бизә тикәрәк, бир кәлмә белә данышмадан бахыр. Йолдашым көһнә кино ишчиси иди. О, көзләрини Күләрән айырмайраг:

— Биз Мәрийәм ханымы көрмәк истәйирик,—деди.

Күләр күлүмсәди. Бу саат, дейә башынын чәлд һәрәкәти илә гыврым сачларыны чийинләринә атараг, чәлд бир һәрәкәтлә дөндү вә гапы ағзында көрүнмәз олду.

Йолдашым бир сорғу илә мәнним үзүмә бахыр, фикри ми билмәк истәйирди. Көзәл дейә ялвардығымыз вә рәдд чаваб алдығымыз гызлара нисбәтлә Күләр, инсафән, ән көзәл бир гыз иди.

Биз инди гапы ағзында Күләрин синасыны, күлүшүнү вә йүрүшүнү музакирә эдәрәк, Мәрийәм ханымы көзләйирдик. Гапы лайбалай ачылды. Күләр үркәк вә ойнаг бир дағ кечиси кими ирәли ериди. Ардынча—һүндүр бойлу, инчә вүчудлу, сары бәннзли бир гыз кәлирди. Бу—Мәрийәм ханым иди.

Мәрийәм ханым да яман дейилди. Мәрийәм ханым даһын көзләрини бизә тикиб, кәлишимизни сәбәбинн билмәк истәйир, Күләр исә даима сәбәбсиз күлүмсәйән ири көзләрини каһ бизә, каһ Мәрийәм ханыма чевриб, ишин сонуну көзләйирди.

— Бизә кинода чәкилмәк үчүн сизни нишан вермишләр. Мүсаидә этсәйдиниз, тәчрүбә үчүн сизни лентлә чәкәрдик,—дедим.

Мәрийәм ханымын чатылмыш гара гашлары айрылды, күлүмсәди вә һеч дә ачыгланмады. Бәлкә бир аз да хошланмыш кими көрүнүрдү. Икинчә күн вахтымыз вар иди, 60 адам даяныб, азербайчанлы гызы көзләйирди. Мәнним үрәйим думанлы бир үмидлә дөйүнүрдү. Биз сәбрсизликлә чәваб көзләйирдик.

Күләрин гашлары, тәрсинә олараг, чатылды, күлүмсәр көзләри нәдәнсә парлады. О, чәваб көзләйирмиш кими, әввәлчә Мәрийәм ханыма, сонра да өз боюна, мәрмәр кими ағ көксүнә вә сонра да шимшад кими дүмдүз аягларына бахды. Мәнә элә кәлирди ки, о, өз көзәллийиннн тәһгир эдилмиш һесаб эдирди. Доғрусуна кәләрсәк о, Мәрийәм ханымдан даһа көзәл иди. Нә үчүн она демирләр, Мәрийәм ханыма дейирләр?

—Валлаһ, мән... билмирәм нечә йә'ни кино... ахтар-саныз... йә'ни догрусу мән өзүм бир сөз дейә билмәрәм. Зәһмәт чакиб дурунуз, атама дейим... сонра сизә дейәрәм,—дейә Мәрйәм ханым тез ичәри кечди.

Күләр динмез даяныб, далғын көзләрини аягларын-дан айырмырды. Бирдән чәлд бир һәрәкәтлә башыны галдырды, үзүнә төкүлмүш гывырым сачларыны башынын һәрәкәти илә күрәкләринә атды вә ири мави көзләрини галдырага:

—Мәни дә көтүрсәниз олмазмы?—деди вә эйни заман-да янаглары утанчагылыгдан ганла долду.

Назик додаглары нар киләси кими аллыгдан яныр, көзләри исә әввәлки кими күлүмсәйирди.

Там бу аралыг Мәрйәм ханым ичәри кирди. Онун үзүндә, көзләриндә енә бир далғынлыг варды.

—Атам әвдә йохдур, ахшам сорушарам, сабаһ кә-ләрсиниз, һәр нә дейәрсә, сизә дейәрәм. Я истәрсәниз өзү илә данышарсыныз,—деди вә башыны ашағы салараг даянды.

Күләр бүтүн бою илә йүксәлди. Инди онда бир гәт'ийәт вә бир вүгар дуюлурду.

—Истәсәниз мән кәләрәм. Мән мәктәбдә дә, хырда сәһнәчикләрдә ойнамышам,—деди,—о кәлмәзсә, мән кә-ләрәм,—дейә элава этди вә күлүмсәр көзләрини Мәрйәм-дән гачырага, чаваб көзләйирмиш кими мәнә тикди.

—Яхшы... Сизи бурахарлармы? Бәлкә сизин дә ата-ныз разы олмады?—дейә мән сордум.

—Мәним атам йохдур. Бирчә анам вар, бир дә ки... сабаһ кәләрсиниз, онлара дейәрсиниз, сонра һарая истәр-синиз кедәрәм.

Эвләринин адресини сөйләди:

—Чох көзәл,—дедим,—сабаһ йә'гин кәләрик.

Айрылдыг.

Бөйүк бир севинчлә сәкиләри әлчәрәк фабрикә чатдыг.

—Гыз вар,—дейә йолдашым курулдайырды,—сабаһ һазырдыр!

Бүтүн фабрик севинирди.

Мән севинчимдән кечәни ятмадым.

Сәһәр тездән йолдашым кәлди.

Бирбаш Мәрийәм ханымкилә йолландыг.

Гапыны дөйдүк, ачан олмады. Һайладыг, чаваб чыхмады.

Йолдашымын бурну вә додағы бир гәдәр салланмышды.

Мән исә она тәсәлли вермәйә чалышырдым.

— Сән һеч мә'юс олма, Күләр ондан даһа көзәлдир, өзү дә халис нәгд. Кедәк апараг, чәкилсин, гуртарды кетди.

Йолдашым бүтүн йолу далғын аддымларла кедиб, бир кәлмә дә данышмырды. Мән исә, архам Күләрә бағлы олдуғундан, һеч руһдан дүшмүрдүм.

Гапыны дөйдүк.

Күләр гапыны ачды.

Көзләри күлүр, үзү әввәлки кими юмшаг вә мөһрибан иди.

— Буюрунуз, буюрунуз,—дейә гапыдан чәкилиб йол верди. Мән Күләрин белә шән олдуғуну көрүнчә, севинчимдән ганад чалыб, учмаг истәйирдим. Бир дә үзүнә диггәтлә бахдым. О, дүнәнкиндән даһа көзәл көрүнүрдү.

Ичәри кирдик. Бизи 28 яшларында һүндүр бойлу кәнч бир оғлан гаршылады. Юмшаг һәрәкәтли, симасы вә бүтүн көрүнүшү онун бир зиялы олдуғуну көстәрирди.

Палтары исә, тәрсинә олараг, ишчи палтары иди.

Әйниндә ағыр ярымпалто, аягларында исә һәддиндән бөйүк вә кобуд узунбогаз чәкмә варды.

— Таныш олун,—дейә Күләр әли илә кәнчи көстәрди.

Кәнч исә өзүнү дүзәлдиб, бир нәвазишлә әлини узадараг—Кәмал,—дейә танышлыг верди вә әйни нәзакәт вә нәвазишлә:

— Буюрун, отурун,—деди.

Отурдуг, Кәмал өзү дә столун о бири башында бизимдә үзбәүз отурду вә бизи динләйирмиш кими бир вәзийәт алды.

Араны бир сүкут сарды. Мәни, Кәмалын һәрәкәт вә рәфтары илә палтары арасындакы тәзад бир гәдәр дүшүндүрдү.

— Сиз нә буюрурдуруз?—дейә Кәмал сүкуту позду. Онун да көзләриндә вә бүтүн үзүндә бир тәбәссүм варды. Анчаг нәдәнсә көзләриндәки тәбәссүмүн ичәрисиндән анлашылмаз бир кәлкә сүрүшүр, додагларынын бүрүшүйүндә итирди. Һәлим вә юмшаг сәсиндә союг бир сәмимийәт дуюлурду.

Күләр, столдан бир аз узагда динмәз вә данышмаз отуруб бахырды. Артыг онун да даима күлүмсәр көзүндә бир раһатсызлыг чырпындығыны көрмәк чәтин деийлди.

Кәмал онун гардашымы? Я нишанлысымы? Мән билмирдим. Анчаг орасыны билирдим ки, Кәмал бу эвдә гәт'и бир сәсә вә һакимийәт һаггына маликидир. Онун гәрары гәт'и олачагдыр.

Мән сөзү һарадан вә нә саяг башлаячағымы билмирдим.

Бирдән рус-япон мұһарибәсиндән башладым. Балкан мұһарибәсинә, орадан чаһан мұһарибәсинә, Феврал ингилабына, Октябр ингилабына, Апрель ингилабына, пролетар инчәсәнәтинә, сәһнәнин вә кинонун әһәмийәтинә, азербайчанлы гызларын сәһнәдә иштиракынын лазым олдуғуна кәлдим вә нәһайәт кәлишимизин әсл сәбәбини изаһ этдим.

Кәмал мәни бөйүк бир диггәтлә динләйир вә сөзләримин ән чанлы ерләриндә «бәли-бәли, әләдир»,—дейә башынын чидди һәрәкәтилә тәсдиг эдирди.

Онун бу тәсдиги мәни даһа да руһландырыр вә даһа һәвәслә данышмаға сөвг эдирди.

— Бизим сәһнә вә киномузун азербайчанлы гызларә әһтиячы вардыр. Одур ки, биз дә Күләр ханымы киноя дә'вәт этмәк үчүн кәлмишик,—дейә, сөзүмү битирдим.

Күләр ири көзләрини галдырыб, мәнә бахды вә нәдәнсә енидән көзләрини эндирди.

Кәмал бир папирос яндырды вә сакит бир сәслә данышмаға башлады:

— Билирсиниз, сизин дедикләриниз доғрудур, әлбәтә, башга халглар өз сәһнәләриндә иштирак этдикләри кими, бизим дә гызларымыз этмәлидирләр. Анчаг онларын мүнәти илә бизим мүнәтимиз арасында бир фәрг вардыр. Мәним һеч бир сөзүм йохдур, мән мәмнунийәтлә разы оларам. Мәним атам маарифпәрвәр бир адам олмушдур.

Камал бармагы илэ дивардакы бир фото шәклини көстәрди. Мән биһтияр бахдым. Баһалы бир чәрчивәдә 50 яшларында көзәл, зиялы палтары кейинмиш бир киши шәкли варды.

— Анам 25 ил бундан әввәл чадрасыз кәзмиш вә гадынлар арасында маариф яймышдыр. Она көрә дә мән белә бир мәдәни иш әлейһинә ола билмәрәм. Анчаг инди мәсәлә ондадыр ки, гадынлары биз зорла бир ишә мәчбур эдә билмәрик вә мәним разылығым бир ганун ола билмәз. Мән өзүм, тәкрар эдирәм ки, мәмнунийәтлә разыям. Анчаг мүнһитимиз эләдир ки, Күләр өзү буна разы олмас. Беләликлә бу иш чох тәәссүф ки, баш тута билмәйчәкдир.

Мән истәмәйәрәк, күлүмсәйиб Күләрә бахдым.

Күләр башыны ашағы салмыш, көзләрини ерә тикмишди.

— Сиз бизә көмәк этсәниз, мән зәнн эдирәм, биз Күләр ханымы да разы эдә биләрик,— дедим.

— Хейр, разы олмас. Мән чох яхшы билирәм. Разы оларса, мән сиздән даһа артыг мәмнун оларам. Анчаг билирәм ки, разы олмас.

Мән Күләрин чохдан разы олдугуну билиб, ону әлә вермәк истәмирдим. Анчаг нә эдәчәйими билмирдим.

— Һәр һалда сиз бизә көмәйинизи вәд эдин...

— Мән көмәк этмәйә һазырам, анчаг вәзийәт эләдир ки, Күләр разы ола билмәз, истәрсәниз өзүндән сорушун, өзү сизә десин.

Мән Күләрә бахдым, о, һәрәкәтсиз отурмуш, көзләрини гырпымсыз бахышларла аягларына тикмишди. Камал мәни әлә вәзийәттә гоймушду ки, мән Күләрән шәхсән сорушмағы мүнәсиб көрмүрдүм. Камал мәним вәзийәти ми асанлашдырды вә өзүнү Күләрә тутараг, олдугча һәлим вә күләр үзлә:

— Күләр,— деди,— бу йолдашлар сәни киноя дәвәт эдирләр. Мәним бир сөзүм йохдур, сән нечә, разысанмы? Өзүн де ки, йолдашлар өзләри эшитсинләр.

Күләр әввәлки кими һәрәкәтсиз отурмушду.

Камал чәкмәләринин учларыны әсәби һәрәкәтлә эвин дөшмәсинә дөйүрдү. Күләр чаваб вермирди.

Мүлайим бир бахышла она бахан Камал, бирдән гашларыны чатды, бахышлары итиләнди, бу бахышдан вәзийәтини анламаг чәтин дейилди. О, Күләрин тәрәд-

дүдсүз чаваб верәчәйини көзләйирди. Лакин Камал тез өзүнү әлә алды вә енидән күлүмсәйиб, даһа юмшаг бир сәслә:

— Күләр,— деди,— утанмаг лазым дейил, сәни зорла апармаға вә көндәрмәйә кимсәнин ихтияры йохдур, разысан, я разы дейилсән, өзүн де, гой бу йолдашлар да өз тәклифләрини билсинләр.

Һәр үчүмүз бир интизарла Күләрә бахыр, чаваб көзләйирдик. Күләр исә динмәз вә һәрәкәтсиз отурмушду. Камал енидән әсәбиләшмиш, гашлары енидән чатылмышды.

Нәһайәт Күләр, енидән башыны галдырды. Зәиф бир һәрәкәтлә гыврым сачларыны күрәкләринә атды, ири мави көзләрини галдырды. Илк әввәл Камала бахды. Онун чатылмыш гашларыны вә ити бахышларыны көрүнчә, тез көзләрини дөндәрди. Мән онун бахышларыны тутдум. Күләрин үзү гызармыш, инчә додаглары титрәйирди. О, мәнән утанырмыш кими тез көзләрини гачыртды, енидән башыны ашағы салыб, бахышларыны ерә тикди вә бир кәлмә дә данышмады.

Мән билирдим ки, Күләр кетмәк истәйир, анчаг разылыг вермәйә чәсарәт этмир. Мән ону вәзийәттән чыхармаг үчүн:

— Сусмаг разылыг әләмәтидир,— дейә яры доғру, яры зарафат гейд этдим.

Буна Камал өзү дә көрүр вә һисс эдирди. Одур ки, бу дәгигәдән әтибарән онун чатылмыш гашлары сона гәдәр бир даһа ачылмады. Үзү ади мүлайимлийини итирди, соуг вә әсәби бир сәмимийәтлә пәрдәләнди. Анчаг енә дә өзүнү сакиг көстәрмәйә чалышырды.

— Орасы эләдир, биз икимиз дә разыйыг. Анчаг онун да разылыгы кафи дейилдир. Чүнки, мәним анам вардыр. Гоча арваддыр, даш атар, башыны тутар. Боғазына кәндир дә салсалар, разы олмас,— деди вә гашларыны әлә чатды ки, куя бу ишдән артыг бир шей чыхмаячағына өзү дә тәәссүф этди.

Камал удгунду, дурухду, тутулду, дүшүндү. Мән ачыг көрүрдүм ки, о бәһанә ахтарыр. Нәһайәт чийинләри явашчадан атылды. Мән анладым ки, о, чыхыш йолу тапмышдыр, Камал япма бир көрүнүшлә күлүмсәди.

— Билирмисиниз, анасы разы олса да, енә дә мүмкүн дейилдир, чүнки онун анасы тәк дейил, башга бир анасы да вардыр. О разы олмаз.

Инди артыг мән өзүм дурухдум. Нечә йә'ни икинчи анасы. Бә'зән адамын 2—3 вә даһа чоһ атасы ола биләр. Қимсә дейә билмәз ки, филанкәс мүтләг мәним атамдыр. Ишин бурасыны тәкчә анасы биләр. Анчаг адамын бир нечә анасы олачағыны мән тәсәввүр этмирдим.

Бирдән ағлыма бир шей кәлди. Камал икинчи ана өз анасына демиш олмасын? Күләр башыны ашағы салмыш, гыврым сачлары ағ көксүнә төкүлмүшдү. Камал чәкмәләринин учларыны эвин дөшәмәсинә дөйүб, өзү дә нә этдийини билмирди.

— Сиз ахы өзүнүз дединиз ки, ананыз маарифпәрвәр бир гадындыр. Гәтта 25 ил бундан әввәл маариф вә тәрәгги йолунда чалышмаға атылмышдыр. Белә мэдәни бир гадын белә мэдәни бир ишин әлейһинә ола биләрми?

Камал енә дә удгунду. Өз сөзү илә өзү тугулмушду. Нәһайәт өзүнү топлайыб, союг бир дейишлә:

— Йох ахыр, анам да тәк дейилдир. О разы олса башгалары разы олмаз. Мәним нәнәм эшитсә, дүнйаны дағьдар. Сиз сонра кәлин ону баша салын. Бизлик олса, бир шей дейил, анчаг гәһум вар, әгрәба вар... Йох, бу ишдән һәр һалда бир шей чыхмаз.

Артыг мән мүвазинәтими итирдим. Бир ренткен ки ми Камалын бүтүн варлығыны ишыгландырмыш вә һәр бир илийини айрылыгда көрүрдүм. Артыг мән һеч шүбһә этмирдим ки, Камал Күләрин нишанлысыдыр. Мән билирдим ки, Күләр ондан биликчә дә, дөйәрчә дә йүксәкдир. Мән анчаг Камалын кәрәк данышығында, кәрәксә һәрәкәтиндәки усталыға һейрәт эдирдим. О, истәдийи дәгигәдә өзүнү әлә ала билир, истәдийи вәзийәтә кәтирә билрди.

— Нәнәнизин нечә яшы вар?

— Нә билим, 70—80... Инди кәлин ону баша салын. Одур ки, дейирәм, дәрдин ярысыны билирсиниз, ярысыны йох,—дейә Камал бөйүк бир усталыгла сөзүнү сона вардырды.

Артыг мән өз-өзүмү әлә ала билмирдим.

— Етмиш-һәштад, чоһ яшаса дохсан. О артыг өлүдүр, мейитди. Күләр исә анчаг инди-инди ени һәят

үчүн аяг ачыр, сиз исә онун йүрүш йолларыны мейитләрлә долдурмаг истәйирсиниз. Бибим, халам, нәнәм... Анчаг сәнин бу чәсәдләрдән, мейитләрдән тикдийин бу һасар бизим йүксәлиш йолумузу кәсә билмәз. Бу күн дейилсә, сабаһ Күләр бу һасары сөкәчәк, бу чәсәдләрин үзәриндән атылыб, ени бир һәята кечәчәкдир,—дедим.

Мән яман гызышмышдым. Камал да өз мүвазинәтнин итирмишди. Күләр ара-сыра ири көзләрини галдырыб мәнә бахыр, енә дә бахышларыны мәнән гачырыб, ерә ткирди. Артыг онун ал янаглары саралмыш, додагларынын рәнки гачмышды. Бүтүн бәдәни бир яргап кими әсирди.

— Билирсән, йолдаш, нә вар?—дейә Камал сәрт бир дейишлә сөзүмү кәсди.—Узун данышыг лазым дейил. Мән өзүм фиргәчийәм, өзүм дә рабочи, бу да мәним чәкмәләрим.

Бурада Камал сағ аяғынын зорба чәкмәсини галдырыб, стол үстүнә гойду вә Күләри көстәрәрәк:

— Бу мәним нишанлымдыр,—деди,—мән өз арвадымы нә сәһнәйә, нә киноя, нә дә башга-башга ерләрә бурахмарам, вәссәлам, шүд-тамам, гуртарды кетди.

Камал сөзүнү әлә бир гәт'ийәтлә деди ки, артыг данышмаға имкан галмамышды. Өзү дә сәрт бир һәрәкәтлә аяға дурду. Бу, о демәкди ки, мәсәлә битмиш, гапы ачыгдыр, буюра биләрсиниз. Истәр-истәмәз биз дә галхдыг.

Анчаг Күләр әввәлки кими отурмуш вә һәрәкәтсиз ериндә галмышды. Мән сон кедишдә онун үзүнә бахдым. О енә дә әввәлки кими титрәйир, енә дә хәзәл кими сапсары саралмышды, солгун додагларыны кәмирирди. Лакин о енә дә көзәлди. Белә әсәбилик она бир аз да ярашырды. Онун истәйини гырдылар. Онун бачарығыны өлдүрдүләр. Ону чанлы һәятдан, вүрүш сәһнәсиндән гайтарыб, дөрд дивар арасына гападылар... өлдүрдүләр...

Күләр сон кедишдә көзләрини галдырды. Үзр истәйирмиш кими енә бахды. Мән онун бахышларыны тутдум. О исә утандығындан узун гара кирпикләрини эндириб, ири көзләрини мави бәбәкләрини өртдү.

Сакиг йә ағышы кими көзүндән гоһан көз яшлары алмас дашлары кими янагларындан юварланыб ағ көксүнә дүшүрдү. О енә дә көзәлди. Мән ону белә бир кө-

рүшдә об'ектив¹ гаршысында сахлая билсәйдим, ады бүтүн дүняда дилдән-дилә кәзә биләрди. Инди о, артыг өлмүш, чүрүмүш сүмүкләрә, чәназәләрә гошулмушду. О, бу вәзийәттә дә кәзәлди. Айрылдыг.

Мән йолу кедәркән дүшүнүрдүм:

«Кимсәйә ишыг вермәйән күнәш, кимсәйә көрсәнмәйән кәзәллик кимә вә нәйә лазымдыр?»

¹ кино шәкли чәкән апарат

Ф И Р У З Ә

О, кәзәл, кирдәсифәт, кәнч бир гызды; шәргли гызлара мәхсус гара, дәрин, аtäшли кәзләри, гәләмлә чәкилмиш кими гара гашлары, инчә додаглары варды.

Доғрусу, бу гыз мәнә чох марагландырырды. Онун данма дахили бир һәйәчан кечирдийини һисс әдирдим. Досент-прозектор вәзифәсиндә олдуғумдан онун бу дүшүнчә вә далғынлығынын сәбәбини сорушуб өйрәнә билмирдим.

Фирузә сон курсда иди. Амма, бу дөрд илдә онун ким олдуғуну өйрәнә билмәмишдим. Бир күн мәнә галереяда сахлаяраг, рәнждән-рәнжә кирән үзү, хәфиф-хәфиф әсән инчә додаглары вә ширин дилилә:

— Бағышлайыңыз, доктор, сиздән бир ричам вар,— дөйркән, мән чох тәәччүб әтдим.

— Мән бүтүн практики ишләрә давам әдирәм, гыздырма илә мүбаризә апармаг үчүн районда олмушам. Мән сиздән рича әтмәк истәйирәм, әкәр мүмкүнсә...

О өз фикрини ифадә эдә билмәди, дили долашды, гызарды.

Мән билахтияр күлүмсәдим.

— Де көрүм, Фирузә, утанма, де көрүм нә истәйир-сэн,— дейә сорушдум.

О енә көзүнү ачды, диггәтлә мәнә бахды вә явашча:

— Доктор, мән сизинлә бир ердә ишләмәк истәйирәм, хәстәләрә бахаркән яныңызда олмаг истәйирәм, сиздән өйрәнмәк истәйирәм, вахт тапарам,—деди.

Эртәси күн мүйәйән саатда ағ халатда кәлди.

Гәбулдан сонра Фирузә кабинети интизама салырды вә лабораторияда ган анализи үзәриндә чалышырды.

Гапынын зәнки чалынды, кедиб ачдым. Гаршымда уча бойлу, узун, гызыл әскәр шинелли бир киши дурурду. Чох һәйәчанлы вә раһатсыз көрүнүрдү. О ичәри кирди. Диггәтлә бахдым. Чох чәгинликлә таныдым. Кәлән нефт ишчиси иди. Бир нечә ил бундан әввәл мән ону гыздырма хәстәлийиндән мүәличә эдирдим, һәтта хәстәләри гәбул саатларындан кәнар гәбул этмәдийим үчүн, һаггымда гәзетә мәктуб да язышды.

Чох сәлигә илә көрүшдү вә тәклиф үзрә отурдугдан сонра, хәфифчә күлүмсәйәрәк:

— Мәни танийырсыныз, доктор?—деди,—вахтилә мән сизи гәзетә вурмушдум.

Сонра хош бир тәбәссүмлә:

— Сиздән ярдым алмаға кәлмишәм,—дейә әлаваз этди.

— Сиз енә хәстәсинизми?—дейә сорушдум.

— Йох, доктор, мән азышам.

— Нечә йә'ни азышам?

— Эвимизи итирмишәм.

Мән диггәтлә она бахдым, хәстә олдуғуна һеч шүбһәм йохду. Ону мүйәйнәйә чәсарәт этмирдим, чүнки өзү буну тәклиф этмирди. Үзүндә бир һәйәчан варды.

— Чох гәрибәдир, доктор, эвимизи итирмишәм.

«Бәлкә бейнинин бир һиссәси зәдәләнмишдир?»—дейә дүшүндүм вә әйни заманда:

— Эвинизин ерини унутмушсунуз?—дейә сорушдум.

— Йох,—дейә Мәммәд тез чаваб верди.—Мән 20 ил, йә'ни анадан оландан Бакыда яшамышам. Бакынын һәр бир күчәсинә, һәр бир дөнкәсинә вә һәр бир даланына бәләдәм. Чох яхшы ядымдадыр: Чәнбәрәкәнддә әйри-үй-

рү күчәләр вә харабалыглар арасында, бир отагдан ибарәт кичик бир эвимиз варды. Эвимизин дамы дал тәрәфдән әйри бир дөнкә илә бир бәрәбәрдә иди, бу дөнкә һәмишә пейинлә долу оларды. Эвимиздән ики йүз аддым о янда бөйүк, көһнә бир гәбристан варды.

О, һәйәчанла данышырды, кетдикчә даһа да чошур вә ушаглыг хатирәләринә далырды.

— Мән о заман ушагдым. Яхшы ядымдадыр, бир сучумуз варды. Бир эшшәкдә, дөрд сәһәнклә бизә су дашыярды. Яхшыча ядымдадыр ки, бир күн анам йүкләрин һесабыны сахламаг үчүн она пәтә вердикдә, о аномын әлини тутду, анам о вахт һәлә кәнчди, сучу аномын әлини хейли сахлады; анам нәдәнсә көзләрини галдырыб она бахды вә мәни кәстәрди. Ядымдадыр, бөйүк көһнә гәбристанын о бири тәрәфи бош бир чөл иди, орада Шаһаббасын овданы варды. Яғыш сую бу овдана ахырды. Пиллә илә орая дүшүр, су ичирдиләр, әл-үз, бәлкә аяг да юордулар. Атам исә бир нечә пуд арпа мәһсүл алмаг үчүн, гоча ябы илә хышын учундан япышыб ер сурүрдү. О, кәнкан иди, амма ачындан өлмәмәк үчүн арпа әкирди.

Лабораториядан Фирузәнин сәси эшидилди. О, хош бир сәслә, адәти үзрә, гәдим бир Азәрбайчан маһнысы охуурду:

Гызыл топлаярды ерин гатындан
Эзимиз газмачы, бөйүк гәһрәман.
Гара ган чәкәрди ерин гатындан,
Торпағын бағрыны буруб дөләрди,
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

— Охуян кимдир?—дейә о бирдән сорду вә көзләрини мәнә тикди.

Фикрини дағытмамаг үчүн лагейд бир һалда:

— Гызымдыр,—дейә чаваб вердим.

— Яхшы сәси вар,—дейә мүсаһибим азачыг галхды, папирос чыхартды вә дәриндән көксүнү өтүрәрәк, өз-өзүнә данышырмыш кими:

— О да тез-тез белә охуярды,—деди.

Көзләри даһа да думанланды, даһа дәрин бир хәялата далды. Мән динмәзчә она диггәт эдирдим.

— Бәли, доктор намысы ядымдадыр. Мән лап ушагдым. Бир күн атам мәни дә иш үстә апарды. Мән гуяуну янында отурдум, о исә чырылдаян әл чархына сарылмыш узун кәндирин бир учуну белинә баглады вә гуяю дүшдү. Чарх һәрләнди вә кетдикчә кәндир ачылды. Бир аздан сонра дурумла долу бир ведрә чәкдиләр вә ведрәни енә гуяю салладылар. Бу дәфә дурум еринә атам өзү чыхды. О сапсары саралмышды. Хозейн гашгабагыны төкәрәк:

— Нә үчүн чыхдын?— дейә сорушду.

— Олмур, аға, газ адамы боғур, гуяуну дибиндә бир шей курулдадыр. Сонра фантан вурар, өлдүрәр.

Аға әлләрини өлчәрәк ачыгланды.

— Бир илдир ишләйрсән, бир аләм пул гоймушам. Инди иш бир аз чәтинә дүшәндә гачырсан. Гуяуну асан ерләриндә ишләмисән, инди бурая ким кирәр.

Аға, атама янашыб үзүнә шарт бир силлә вурду...

— Аға, горхулудур, мәним ушагларым вар...

О мәнә тәрәф бахды. Көзләримиз бир-биринә саташды. О, санки көзләримә бахмаға утанырды, мәним янымда вурулдуғу үчүн утанырды. Мән, ону һәмишә һамыдан гүввәтли вә гочаг һесаб эдирдим. О тез көзләрини мәнән чәкди. Мән артыг ағламырдым. Мәндә бу залим адама гаршы бир нифрәт гайнайырды. Аға мәнә янашды вә атамы вурдуғу әлилә башымы тумарлады, чибиндән кағыз пуллар чыхарыб мәнә узатды. Сонра билдим ки, бунларын һәрәси он манатлыгдыр.

Сонра о атама деди:

— Мәшәдәли, кир гуяю. Горхма, көр яхынлыгда нә гәдәр гуяо вар, аллаһ гойса нефт чыхар, сәнин үчүн папагыг, арвадын үчүн туманлыг, оғлун үчүн дә,—ялын аягларымы көстәрәрәк,—башмаг вә көйнәк аларам.

Атам санки тәрәддүд эдирди. Аға ону яваш-яваш товлады вә мәнә ики кағыз пул даһа узатды. Атам күлүмсәди. Көнүлсүз һалда мәнә яхынлашды. Пуллары әлидән алыб көһнә архалығымын балача чибинә гойду, көзләримин яшыны силди, көһнә дәсмалдакы бағламаны ачыб мәнә бир парча чөрәк верди, көзләримдән өпдү, элини чал саггалына чәкиб дуа охуду вә чархын кәндирини ачыб енә дә гуяю дүшдү. Мән ачдым, амма ейә билмирдим.

Гоншу отагдан зәнк сәсләнди. Фирузәнин күлүшләри вә маһнысы эшидилди.

Мусаһибим енә ериндән сычрады вә:

— Охуян кимдир? Һә, дединиз, гызыныздыр,— дейә, енә дәриндән көксүнү өтүрдү:

Фирузә охуярдү:

Әзизим, бир Горхмаз адлы гәһрәман
Гара ган чәкәрди ерин гатындан,
Торпағын бағрыны буруб дөләрди,
Чылғын тәбиәтә галиб кәләрди.

Мән она янашдым вә хәстәлийинә шүбһә этдийими сездирмәмәк үчүн күлүмсәйәрәк:

— Һә, атаныз сонра нечә олду. О инди сағдырмы?— дейә сорушдум.

— Йох... О... Ону һиссиз бир һалда чәкиб чыхардылар. Мән она тәрәф йүйүрдүм. Көзләри ачыгды, амма үзү хусусән додаглары көмкөй, дәниз кими иди. Аға кәдәрли бир әда илә:

— Өлдү,— деди.

Бирдән гуяо курулдады, гара нефт гуяодан шиддәтлә фантан вуруб, чархы һавая совурду.

— Ай чан!— дейә аға севинәрәк мейитдән узаглашды. Мәни ишчиләр кәнара чәкдиләр.

Тез гоюн кәсдиләр. Аға әмрләр вермәйә башлады. Мән исә нефт сәлләри алтында ятан атамын янына чан атырдым. Ишчиләр мане олурдулар.

Нәһайәт ағанын әмрилә ишчиләр атамын аягларындан япышыб кәнара сүрүдүләр. Мейити көһнә бир арабая гоуб үстүнү чырчындырла өртдүләр вә шәһәрин кәнарилә эвимизә кәтирдиләр.

Нәззини йохларкән, мөгсәдими анлаян Мәммәд бирдән сөзүнү кәсәрәк:

— Доктор, әбәс ерә зәһмәт чәкирсиниз. Мән гәт'ийән хәстә дейиләм,— деди,— мән хәстә дейиләм, ағлым да өзүмдәдир. Көрүрсүнүз ки, һәр шей ядымдадыр. Яхшы ядымдадыр, гапымыздан бир рус гадыны кечирди, элиндә бир дәстә чичәк варды. О бу чичәкләри гәбристаһа апарырды. Онун гаршысына йүйүрдүм. Чичәйин бирини мәнә вер дедим. Гадын мәнә бахды вә ики чичәк верди. О, чичәкләри алыб гәбристана йүйүрдүм вә атамын гәбри

үстә гойдум. Сонра яш торпаг үзәриндә узанараг кичик үзүмү гәбрә даядым. Союг торпагы исти көз яшыларымла исладараг, узун-узады агладым. Пайыз ахшамынын күләйи сүмүкләримә ишләйрди. Бүтүн бәденим титрәйрди. Бундан сонра хәстәләндим вә үч ай ятдым.

— Доктор, бәлкә мән сизә манә олурам?—деди.

— Йох, әксинә, мән сизин сөһбәтиниздән чох марагланурам,—дейә тез чаваб вердим.

— Мән азымышам, дахмамызы вә бүтүн районумузу итирмишәм. Гапыда сизин адынызы охуюб, вахтилә мүәличә этдирдийим көһнә бир дост кими бә'зи шейләр өйрәнмәк үчүн яныныза кәлдим.

— Ахы нечә олду ки, белә сағлам вә гүввәтли бир адам олдуғунуз һалда, бирдән азыныз вә эвинизин ерини итирдиниз?

— Мән эвимизин ерини итирмәмишәм, ерини таныйдырам, буна нечә шүбһә ола билмәз, анчаг иш орасындадыр ки, эвимиз өз ериндә йохдур. Гоншу эвләр дә йохдур, районумуз да йохдур.

— Эвдән нә заман чыхмышдыныз?

— Мәним Бақыдан чыхдығым алты илдир. Дүнән кәлмишәм. Вағзалдан бирбаш эвимизә тәрәф кетдим, анчаг эвимизи ериндә тапмадым. Бизим, һәмишә тозлу-торпагы, гышда исә боғаза гәдәр палчыг олан әйри күчәмизин ериндә кениш вә яхшы дөшәнмиш бир күчә көрдүм. Шәһәрийн бу башындан о башына гәдәр, көз ишләдикчә көрүнән бир күчә. Трамвайларын арды кәсилмирди, занк сәсләри күчәни долдурмушду. Эвимизин далында, һәмишә пейинлә долу олан дөнкәдә көзәл, бешмәртәбәли бир эв йүксәлирди. Адамлар да дәйишән кими олмушду. Әбәди яс вә тә'зийә тә'сири бурахан гара чадралара бүрүнмүш экранк исан кәлкәләри әвәзинә, күчәдә инди мәс'уд кәнчлийин хош гәһгәһәләри йүксәлирди.

— Һә, демәк сизин эвинизин ериндә күчә салынмышдыр?

— Нечә йә'ни бизим эвимизин ериндә? Бәс гоншуларын эвләри? Бүтүн көһнә, бөйрү үстә әйилмиш Чәнбәрәкәнди йох олмушду. Мән шашыб галдым. Гәбристана кетмәк үчүн тәпәйә галхдым. Йолу чох яхшы хатырлайырдым. Амма нә фәйда ки, гоча гәбристандан, онун көһнә һасарындан, чала-чухурундан, сөкүлмүш көһнә гәбирләрин ачдығы учурумлардан бир әсәр көрмәдим.

Атамын да гәбрини тапмадым. Бу әбәди сүкут дүнясынын ериндә, кениш хиябанлы, гәшәнк, бир парк әмәлә кәлмишдир, атамын гәбри ериндә исә бир чичәклик салынмышдыр. Мән бурадан эвимизә кедән чығыры тапмаға чалышдым. Лакин тапмадым. О дар, сүрүшкән чығырын ериндә, асфалтла дөшәнмиш, миник вә йүк машыныларынын, автобусларын арамсыз һәрәкәтиндән гара айна кими парлаян кениш бир йол көрдүм. Мәнә элә кәлди ки, бурада бир зәлзәлә олмуш, вулкан көһнә вә гаранлыг Чәнбәрәкәнди батыраг, әвәзиндә, ерин дәринликләриндән тәмиз әвли, кениш күчәли, көзәл, яшыл парклы, әлван чичәкләрлә күлүмсәйән, баһар нәш'әли ени бир шәһәр чыхармышдыр. Мән вағзала дөнмәли олдум...

— Бу көрдүкләрин пис шеймидир?—дейә сордум.

— Демирәм ки, писдир. Ахы бәс аилә, гоча анам нечә олду. Гоча, авам, савадсыз вә көмәксиз гадын һара пәнәһ апара биләр? Бәс кичик бачым, арвадым?..

— Сизин бурда арвадыныз галмышдымы?

Мүсаһибимин рәнки бирдән дәйишди. О дәрин бир аһ чәкиб:

— Атам өләндән сонра,—дейә чаваб верди,—анам эвләрдә палтар юмаға башлады, гәпик-гурушла ачлыг ичәрисиндә яшадыг, союг гышлары ач вә чылпаг кечиртдик. Апрель ингилабындан сонра күчәдә мәнә бир киши раст кәлди. Бу киши, вахтилә мәни гара нефт селиндән кәнара чәкән вә атамын мейитини эвимизә кәтирән ишчи иди. Мәним ишсиз олдуғуму билиб деди:

— Оғлум, мән инди Азәрнефтдә буруг устасыям. Әкәр ишләмәк истәйирсән, сәни дә өзүмлә апарым, бизә инди ишчи чох лазымдыр.

Мән ишә кирдим вә әйни заманда фабзавучда охумаға башладым.

Уста Сәмәд өз кичик гызы вә гоча арвады илә бизим күчәйә көчдү. Гызы гарагаш, гаракөз, мәним нәзәримдә көзәл бир гызды. Әли Байрамов клубунда ишләйир вә орада охуорду. Биз достлашдыг. Мән ону севдим, о мәни, Уста Сәмәд чох яхшы киши иди. Мән онун әлалтысы идим. Буна бахмаяраг о разы олду. Пул топлайыб күчлә ики дәст палтар алдым вә анамын еканә гашлы гызыл үзүйүнү дә үстүнә гоюб эвләндим. Бир нечә айдан сонра мәни охумаға көндәрдиләр. Мән бир чох шәһәрләри,

Москваны вэ Ленинграды кэзиб, сонра көнүллү олараг Узак Шэрг Ордусуна язылдым. Бундан сонра даҕа ону бир дэ көрмөдим.

Бэли, доктор, о мэни сеvirди, мэн дэ ону. Бир мүддэт мэктублашдыг, бир-биримизэ ашиганэ сөзлэр яздыг, амма бирдэн онун мэктубу кэсилди. Сэбэбини билмэдим вэ белаликлэ онунла элагэм кэсилди. Анчаг бу яхынларда бир йолдашым мэнэ язмышды ки, ону көрүб, о сагдыр вэ бурада бир докторла яшайыр. Билирэм, ону йохсул-луг вадар эдиб, о мэни сэмими олараг үрөкдэн сеvirди... Көмөксиз арвад мэнсиз нэ эдэ билэрди?

Чай кэтирсинлэр, дейэ зэнки басдым.

Зэнкин сэсинэ кимсэ кэлмэди.

Гоншу отагдан Фирузэнин сэси эшидилди.

— Неч кэс йохдур, доктор, бу күн Машанын истира-
нэт күнүдүр.

Мэммэд бирдэн ериндэн сычрады, бир шей хатырла-
ды вэ неч бир шей сорушмадан отурду.

— Экэр сиз өз эвинизи итирмишинизсэ, гайнатанызы, уста Сэмэди тапа билэрсиниз,—дейэ сөһбэти тэзэлэмэк үчүн она мүрачичэт этдим.

— Онун янына мэдэнлэрэ кетмишдим, буругларда ах-
тардым, сорушдум. Инди мэдэнлэр эввэлки кими дейил, 28-чи илэ нисбэтэн белэ, дэйишмишдир. Нефтэ булаш-
мыш адамлара да чох четин раст кэлмэк олур. Намы тэр-
тэмиз кейиниб, элэ бил ки, тоя кедэчэкдир. Бир краны
вэ я винти бурмагла компрессорларын вэ я моторла-
рын ишини низама салырлар. Көһнэ тозлу йоллар, ара-
балар вэ дроглар да йох олмушдур. Нэр ердэ парлаг
асфалт вэ сүр'этлэ йүйүрэн машынлар! Демэк олар ки,
бүтүн мэдэнлэрэ трамвай вэ дар дэмир йол хэтти чэкил-
мишдир.

— Демэк, уста Сэмэди тапмадыныз?—дейэ сэбрси-
ликлэ сорушдум.

— Йох, тапмадым. Дедилэр ки, о инди бөйүк бир их-
тирачыдыр. Бир нечэ ихтирасы вар, инди ону Америкая
көндэрмишлэр ки, кедиб орадакы нефт сэнаеи илэ та-
ныш олсун. Бу хэбэр мэни, элбэттэ, сеvinдирди. Дүшүн-
дүм ки, бир парча чөрөк үчүн өзү газдыгы гуоя кирэрэк
афанын силлэ вэ юмуругу алгында ишлэйэн, өзүнү хэ-
нэрли газларын, өлүмүн гара ағына атан ишчи, инди өз

бачарыг вэ талантыны көстөрмэйэ имкан тапмыш, инди
ихтирачы олмуш, Америкая кетмишдир.

— Арвадынызы да тапмадыныз?

— Йох, арвадым вэ балача бачым наггында кимсэ
бир шей билмир. Арвадымын сағлыгы наггында язмыш-
дылар. Бачым исэ, йэгин ки, ачыннан мөһв олуб кет-
мишдир.

— Сиз инди тэлэбэсинизми?

— Битирмишэм. Мэн мүһэндисэм, машын иншааты
мүһэндиси.

Гапы дөйүлдү.

— Кирилиз,—дедим. Мүсаһибим папирос чэкмэйэ на-
зырлашараг, портсигарыны элиндэ тутмушду. Гапы ачыл-
ды. Фирузэ ағ, тэмиз доктор халатында ичэрийэ кирди.

— Алэтлэри шкафа гоюб бағладым. Кедирэм. Бу күн
Аслан консерваторияда чыхыш эдэчэк. Мэнимчин билет
кэтирмишди. Инди Зүлейха да, Балаханым хала да кэ-
лэчэк.

Мүсаһибим Фирузэйэ чох диггэтлэ бахырды. Лакин о
һэлэ гызын ялныз архасыны көрүрдү. Буна бахмаяраг
Мэммэд ону көрмөк вэ сэсини эшитмэк үчүн сеһркар бир
гүввэ илэ ериндэн галхыр вэ бойланырды. О, папиросу
элиндэн салды вэ эйилиб көтүрмэк истэркэн белэ, Фиру-
зэдэн көзлэрини айыра билмэдийн үчүн элиндэки папи-
рослары да дағытды.

Зүлейха вэ Балаханым адыны эшидэр-эшитмэз папи-
рослары ердэ гоюб дикэлди. Мэн она диггэт эдирдим.
Мэнэ бахыб Фирузэ дэ дөндү вэ мэним бахдығым чөһө-
тэ бахды. Мүсаһибим инди ону тамамилэ көрүрдү. О, ан-
лашылмаз бир дуйғу илэ титрэйирди. Дөш гөфэси нава
илэ долу олдуғу һалда, нөфэс белэ чэкмирди. Кишилэрэ
гаршы һэмिशэ лагейд олан Фирузэ, нэдэнсэ она тэрәф
дөндү. Мэн онун да һэйэчанлар кечирдийини һисс этдим.
Мэммэд сөзэ башларкэн мэн онун үзүнү көрмүрдүм. Кө-
зүм Фирузэдэ иди. Мэн ялныз Мэммэдин юмшаг вэ һэ-
йэчандан титрэйэн сэсини эшитдим. О ялныз бир сөз де-
йэ билди:

— Фирузэ!

Она бахаркэн, мэнэ элэ кэлди ки, бу саат Фирузэнин
үзэринэ атылачаг, ону гучаглаячаг вэ өпөчэк. Бу һал
мэнэ чох гэрибэ кэлди, чүнки Фирузэ дэ буна майл иди
Гыз чөлд мэнэ бахды. Гара көзлэриндэ гығылчыым пар-

лайырды. Фирузэ һеч дэ ону гучагламаг истәйән бир кәнч мүнәндисдән узаглашмаг фикриндә дейилди. Кәнч мүнәндис ону гучагламаг үчүн бир аддым ирәлиләди, лакин сонра, нәдәнсә, даянды: рәнки гачды, од кими янан ал янаглары кетдикчә ағармаға башлады. Янан көзләринин парылтысы йох олду, көзләри ярыя гәдәр юмулду, даянды вә дүшүндү. Бирдән Мәммәд титрәйән додагла-рилә:

— Сән бурда яшайырсан?—дейә явашча сорушду.

— Өз эвимиздә яшайырам,—дейә Фирузә һәйәчаныны зорляраг чаваб верди. Мән инди анладым ки, кәнчлик өз әлван рәнкләрини бу инсанлара бәхш этмишдир. До-даглары каһ гыпгырмызы гызарыр, каһ саралыр, каһ да катан кими ағаппаг ағарырды.

Мәммәд көзләрини кениш ачыб, Фирузәйә дик баха-раг:

— Анам һарададыр? Зүлейха һарададыр?—дейә со-рушду.

— Бир ердә яшайырыг. Бизә Шаумян посылкасында мәнзил верибләр. Инди кедәрик, көрәрсән...

— Сән мени эвинизә апарачасан?..

— Мән сәни өз эвимизә апарачағам. Мән тәәччүб эдирәм. Нийә сән өз эвинә дейил, бурая кәлмисән?

— Мән сизи ахтарырдым. Бәс о Аслан кимдир?

— Кедәрик, көрәрсән,—дейә Фирузә күлүмсәйәрәк чаваб верди.

— Мән дә сизи машинла апарарам,—дейиб әләвә эт-дим вә отагдан чыхдым. Гайыдаркән иши башга һалда көрдүм. Мәммәдин үзү тамамилә дәйишмишди, көзләри алышыб янырды. О күлүрдү, Фирузә исә көз яшларыны сездирмәмәк үчүн көзләрини силирди. Мәнә әлә кәлди ки, о ағлайыр, лакин дәррдән дейил, севинчиндән ағла-бырды.

— Һә, машин һазырдыр, кедирик?—дейә тәклиф эт-дим.

Мәммәд өткәм бир сәслә:

— Кедирик, доктор!—дейә чаваб верди вә аддымлады.

Мән, машина миниб сүрмәйә һазырлашыркән Мәммәд севинәрәк:

— Машын өзүнүзүндүр?—дейә сорду.

— Буну мәнә, сәрһәд боюна яйылмыш таун хәстәли-йини тез вә мүвәффәгийәтлә тәсвийә этдийим үчүн мүкафат вермишләр.

Йүнкүл «ГАЗ» ени асфалтын айна синәсиндә ахыб кетди. Чох сүр'әтлә сүрмүр вә һәрдән гайыдыб она бахырдым. О һейрәтлә әтрафа бахырды. Электрик ишыгла-рына гәрг олмуш күчәләри, чохмәртәбәли ени эвләри, күчәләрдә нәш'әли гәһгәһәләрлә күлән шән азербайчан-лы гадынлары вә кәнчләри нәзәрдән кечирирди. Комму-нист күчәсиндән эниб «Китаб Сарайы» янындан кечәр-кән, о көксүнү өтүрдү; бу, һейрәтдән дейил, севинчдән иди...

— Әши, бунлар шәһәрин башына нә иш кәтирир-ләр?— дейә бағырды.

Мән ону даһа да тәәччүбләндирмәк үчүн машины сах-тадым вә Фирузәдән машины идарә этмәсини рича эт-дим. Фирузә Азавтодорун дәрнәйиндә чалышырды. Шә-һәрдә машин сүрмәк үчүн вәсигәси варды, чох заман тәкбашына сүрәрди. Фирузә сүканын далында отуруб, машины ишә саларкән, Мәммәд енә тәәччүб ичиндә иди.

— Әши, бунлар нә эдир!

Мәммәдин янында отуруб:

— «Бунлар» кимдир?— дейә сорушдум.

— Бизимкиләр дә! Һәлә дүнән, мән кәлдийим күн бу-радан кечмишәм. Таныдығым бирмәртәбәли көһнә бир эви сөкүрдүләр. Бу күн исә бурада көзәл бир парк са-лынмышдыр, асфалт, ағачлар, фантан... Бәлкә, ики кү-нүн ичиндә көһнә эви сөкмәк, ери дүзәлтмәк, һәтта ас-фалтламаг вә ағач әкмәк о гәдәр дә тәәччүблү дейилди. Тәәччүблү орасыдыр ки, дүнән әкилән ағачлар, бу күн чичәкләнмишдир вә тәзә ярпаглары илә көзләри охша-йыр. Мән һәлә дүнән Губа мейданындан кечдим. Бурасы, вахтилә шәрг мэдәнийәтсизлийинин эн нүмунәви бир мәркәзи иди. Бурада даима нәрилдәйән дөвәләр йығын-чаг гурарды. Узун вә гыса саггаллы дәллаллар о тәрәф-бу тәрәфә йүйүрәди, дәрвишләр дишсиз иланларыны ой-надараг имамын шүчаәтиндән вә Саһибәззәманын узунгу-лаға сәвар олараг зүһур эдәчәйиндән данышарды. Дүнән исә нә көрдүм... Бүтүн о шәрг көһнәлийи арадан галды-рылмыш; онун ериндә тәзә вә тәмиз бир бағ салынмыш-дыр. Бурадан йүзләрлә машинлар, трамвайлар, автобус-лар өтүб кечир. Ингилабдан габаг тирйәк алвери вә тир-

йәк чәкмәйә мәхсус күчәләрилә мәшһур олан бирмәртәбә-ли Ханым карвансарасы харабалығы ериндә, еддимәртә-бәли бөйүк бир бина йүксәлмишдир.

Машын Шаумян посылкасынын асфалт күчәләрилә учурду. Фирузә өз севимли нәғмәсини охуяраг, чәсарәт-лә машины идарә эдир вә көһнә Эрмәникәндин хараба-лары үзәриндә йүксәлмиш чохмәртәбәли көзәл эвләри бир-бир керидә бурахырды.

Мәммәд Фирузәнин машины идарә этмәсинә бахыр вә дейирди:

— Бах, керидә галмыш авам бир гадын инди һәким-дир, машин сүрүр. Бу ингилабдыр, һәятда ингилаб, мән-шәгдә ингилаб, инсанларын шүүрунда ингилабдыр...

Машын алтымәртәбәли бир бинанын икинчи гапысы өңүндә даянды. Фирузә машинын ачарыны көтүрдү, икинчи мәртәбәйә галхдыг.

Бир отаға кирдик, Фирузә дүймәни бурду, эв элек-трик ишығына гәрг олду. Мәммәд севинчидән бағырды. Тәмиз паркет айна кими һәр шейи өзүндә әкс этдирирди. Газ собалары да айнадан галмырды. Фирузә тез йүйү-рүб пәнчәрәни ачды, бөйүк бир ағачын будагы ичәри со-хулду вә санки хош баһар елилә һәрәкәтә кәлән тәзә яр-паглар Фирузәни тәбрик этмәйә башлады.

Фирузә, чанлы инсанларла көрүшмүш кими:

— Хош көрдүк, хош көрдүк, достларым,— дейә ярпаг-ларын тәбрикинә чава верди.

Мәммәд көзләрини вә ағзыны кениш ачараг отағын ортасында дуруб һүндүр ағ сәгфә, пәнчәрәләрә, мебелә вә бүтүн көрдүйү шейләрә бахырды.

— Бах, бу мәним отағым, бу краватым, бу да Әскә-рин краваты.

Бирдән Мәммәд тутулду. Көзләри парылдады.

— Һансы Әскәрин?— дейә тәәччүблә сорушду.

— Әримин, кәләчәкдә доктор олачаг Әскәрин,— дейә сакичә чаваб верән Фирузә Зүлейханын, Балаханым ха-ланын отагларыны, гонаг отағыны, ванна отағыны, мәт-бәхи, балкону кәстәрәрәк мә'лумат верирди.

Онлар гайыдыб яныма кәлдикдә, гапы ачылды вә ота-ға сәс-күйлә кәнч бир гыз вә ийirmi яшларында бир оғ-лан кирди. Оғлан, тәмиз вә гәшәнк кейинмиш бир бала-ча ушағын әлиндән тутмушду.

— Фирузэ, бу кэлэбаз мэни алдатмаг истэйир,—дей гыз шэн вэ курултулу гэггәһәләрлә Фирузэйә мүрачигәт этди.

Гыз мэни көрәр-көрмәз йүйүрдү вэ зәриф әлләрилә бойнуму гучаглайыб, ушаг кими янагларымы өпмәйә башлады.

— Атачан, сәнин бу кэлэбаз оғлун Аслан мәнә кэләк кәлмәк истэйир.

Бурада Аслан һийләрчәсинә ачыглы бир вәзийәт алды вә:

— Зүлейха, мән сәнә яд кишиләрлә өпүшмәйи гадаган эдирәм,—деди.

— О сәнин ишин дейил. Кейфим нечә истэйир, элә дә эдәчәйәм. Бу нә хүсуси мүлкыйәтчилик хасийәтидир?—дейә гыз көзәл башыны дөндәрәрәк чаваб верди. Аслан исә күлүр вә дейирди:

— Яд кишиләрлә өпүшмәк, һәм дә кәнар адамларын янында.

— Кәнар адам кимдир?—дейә гыз тез әтрафына бaxyб янда дуран Мәммәди көрдү. Тутулду, мөндән әл чәкди вә диггәтлә гонаға бахды.

Мәммәд динмир, күлүмсәйирди. Бирдән Зүлейха гәһгәһә илә күлдү, Мәммәдә тәрәф йүйүрдү. Вәһши пишик кими онун бойнуна тулланды. Бәрк-бәрк гучаглады вә көзләри яшарды.

— Гардашым, әзиз гардашым,—дейә һычгырыгларла күләрәк тәкпар этди.

— Яхшы ишдир, кәлинин олсун, мөндән башга дүнянын бүтүн кишиләрилә өпүшсүн, өзү дә мәним янымда... Бошайырам, кедәк бу саат загса, кедәк,—дейә Аслан зарафатла ачыгланды.

Зүлейха Мәммәдин гучагындан чыхмайыб көзәл башыны әйди вә Асланы һирсләндирирмиш кими чаваб верди:

— О сәнин ишин дейил, киминлә вә һарада өпүшмәк истәсәм... Кедәк загса, бошанаг.

Мәммәд күләрәк:

— Нә бошанмаг, Зүлейха! Сән мәнсиз, мән бурада йох икән әрә кетмишсән?

Гыз исә гәһгәһә илә күләрәк:

— Гардашым, о сәнин ишин дейил. Бу нә көһнәпә-

рәстликдир? Һарда, һачан, кимә әрә кетмәк истәсәм, кедә биләрәм,—деди.

Мәммәд бир шей демәк истәди, һәтта башлады да:

— Дүнәнә гәдәр ағзындан сүд гохусу кәлирди...

Лакин Зүлейха кимсәйә данышмаг имканы вермирди.

— О дүнәнди, инди исә мүәллимәйәм, һесабадан, һән-дәсәдән, чәбрдән вә тригонометриядан дәрә дейирәм. Тәшәккүр дә алмышам, инди көстәрәрәм.

— Элә бирдәфәлик де ки, риязийятдан да,—дейә Аслан онун сөзүнү кәсди.

— О сәнин ишин дейил, кейфим нечә истәр, элә дә дейәрәм,—дейә гәһгәһә илә күлдү вә инчә додагларыны гардашынын додагларына япышдырды.

Бу һалда Фирузә электрик чайникилә ичәри кирди, гучаглашан Зүлейхану вә Мәммәди көрүб:

— Эй, мәним әрими өпмә, «бейнәлхалг» дейил,—деди.

— О сәнин ишин дейил, киминлә...

Зүлейха сөзүнү битирмәмишди ки, Аслан бир реплика атды:

— Көрүнүр мәним нишанлым «бейнәлхалг»дыр, эләми?

Гызлар күлүшдүләр. Мәммәдин үзү чидди бир вәзийәт алды. О чәсарәтсиз бир һалда явашча.

— Нә әр, Фирузә? Ахы сән дедин ки, сәнин Әскәр адлы, кәләчәкдә доктор олачаг бир әрин вар.

Гадынлар гәһгәһә илә күлүшдүләр.

Зүлейха тез гардашындан араланыб балача ушағы гучагына көтүрдү вә деди:

— Онун әри будур. Кәләчәкдә, өзү дедийи кими, доктор олачаг. Әскәр йолдашын инди дүз алты яшы вар.

Зүлейха ушағы атасынын голлары арасына атды.

Мәммәд ушағы бағрына басды.

Фирузә күләрәк әринин голундан тутду вә:

— Инди кәл кедәк, әл-үзүнү ю,—деди.

Мәммәд мүгәсир бир һалда һеч бир сөз демәди, анчаг ушағы даһа бәрк бағрына басды. Фирузә онун голундан тутараг апарды.

Онлар отагдан чыхмамыш отаға сәс-күйлә ири бир гадын кирди; голлары чырманмышды.

Иүксәкдән деди:

— Фирузә, мәнә бир аз кағыз вер, өзүн дә кәл көмәк элә, дивар гәзетинә бир мәгалә язым. О бүрократ, зиян-

чы, тахталары вә дәмр һиссәләри һәйтдә, яғышын алтында сахлайыр. Дейрәм хараб олар, дейр сәнин ихтирын йохдур ки, мәним үстүмә чыгырасан, мән материал һиссәси мүдирийәм, материаллар үчүн мәс'ул мәнәм.

Зүлейха бир ушаг кими анасына тәрәф йүйүрәрәк:

— Әлбәттә, ана, башгасынын ишинә гарышмаға сәнин һаггын йохдур, һәлә галсын онун үстүнә чыгырмаг,— деди.

— Нечә йә'ни һаггым йохдур. Мән ерли комитәнин үзвүйәм. Бәлкә о баша дүшмүр, бәлкә гәздән материаллары хараб эдир,—дейә кичик Әскәри гучагына алды.

Фирузә гызармыш, додагларыны нә үчүнсә силәрәк, отаға кирди, нәш'ә илә:

— Балаханым хала, мән әрә кедирәм,—деди, бах нишанлым да бурададыр. Кәл, таныш ол.

Фирузә, гарыны чәкә-чәкә әл-үз ююлан отаға апарды. Мән гарынын анчаг сон сөзүнү эшитдим.

— Нә олар, гызым, Мәммәд дә өзүнә бир башгасыны тапар.

Зүлейха шән бир һалда йүйүрүб мәни гучаглаяраг:

— Мән дә башгасыны тапдым, бах бу кишини,— деди.

— Яхшы ишдир, онлар орда өпүшсүн, бунлар бурда, бәс биз адам-зад дейилик,—дейә енә Аслан зарафат этди.

— О сәнин ишин дейил,—деди,—тәснифи муғаматдан айыра билмәйән һәр ушағы, һәр ийирми яшлы бәстәкары өпмәйәчәйәм ки...

— Одур ки, сән өз кәләчәк әриндән башга һамы илә өпүшәндә Нютон еринә каһ Аршимеддән, каһ да Пифагордан япышырсан.

— О сәнин ишин дейил...

Пластинка һәрләнди, гыз нәш'ә илә ериндән сычрайыб Аслана тәрәф йүйүрдү вә һамар, парлаг паркет үзәриндә сүзмәйә башладылар.

О бири отагда ана илә оғлун нечә көрүшдүйүнү билмирәм; анчаг ону билирәм ки, онлар отаға кирәккән, Мәммәдин үзү тәртәмиз. Балаханым хала исә гулагларына гәдәр сабун көпүйүнә булашмышды.

Мән айна илә үзбәүз отурмушдум, гоншу отағын бир һиссәси бу айнада көрүнүрдү.

Фирузәнин, бөйүк бир һәзлә әринин үзәринә одекон сәпдийини, бир-биринә бахдыгларыны, Фирузәнин ону гучагладыгыны вә һәрәрәтли додагларынын бир-биринә япышдыгыны айдынча көрүрдүм.

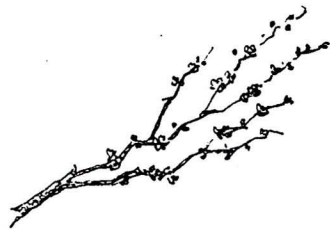
— Нә олар,—дейә дүшүндүм,—сосялизм өпүшә зилд дейлидр.

Доғрусуну десәк, мән гибтә эдирдим. Мән Фирузәни гысганырдым. Онларын бәхтиярлыгыларына, кәнчлийинә, бәхтиярлыгдан алышыб янан көзләринә гибтә эдирдим вә «нечин 28 яшында дейиләм»—дейә һейфсиләнирдим.

Зүлейха пияно чаларкән, Фирузә илә Аслан паркет үзәриндә сүзәркән, балача Әскәр күчлә нәнәсини ойнамаға дартаркән, Мәммәд янымда отурду вә мәс'уд бир һал илә явашча:

— Инди һәр шей мәнә айдындыр,—деди.—Бир бахыныз, доктор, көһнә Бакы нә иди, инди нә олмушдур! Бу аилә әввәл нә иди, инди нә олмушдур! Хам адам белә шейдән өзүнү итирмәзми? Сиз исә мәним нәбзими йохлайырдыныз. Игтисадийәтда ингилаб, һәятда ингилаб, мәишәтдә ингилаб, инсан шүурунда ингилаб. Бу ингилаб тәбиәтин көһнә ганунларыны белә дәйишдирир. Чылпаг, гумлу дүзләри ики күн ичәрисиндә яшыл, чичәкли бир баға дөндәрир. Онун сайәсиндә өлү гәбристан белә чанланыр, мәдәнийәт-истираһәт паркына чеврилир.

Мәммәд доғру дейирди. Лакин мән она мәсләһәт көрдүм ки, сабаһдан айнанын ерини дәйишсин.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Аслан вә Фәрһад	3
Мәнсур вә Ситарә	33
Жүлзәр	51
Дилара	70
Дилбәр	76
Күләр	86
Фирузә	97

Рәссамы *Д. Кааымов*

Редактору *Ю. Мәммәдов.*

Бәдһи редактору *Ф. Гулһев*

Техн. редактору *Е. Арзуманов*

Корректору *Ш. Новрузова*

Чапа нмзаланмыш 1/II 1957-чи ил. Форматы
84×108¹/₂—1,81—5,94 чап вәрәги. (Уч. нәшр.
вәрәги 6,4). Тиражы 10000. Сифариш 517.

Гиймәти 3 ман.

Ушагкәнчнәшр. Бақы, Фиолетов күчәси, 8.

Азәрбайчан ССР Мәдәнийәт Назирлийинин

„Гызыл Шәрг“ мәтбәәси.

Бақы, Гәзи Асланов күчәси, 80.

Дж. ДЖАБАРЛЫ
А С Л А Н и Ф А Р Х А Д
(на азербайджанском языке)

Азербайджанское
Издательство Детской и Юношеской Литературы
Баку — 1957

3 ман.